

ОЛЕКСАНДР РЯБІНІН-СКЛЯРЕВСЬКИЙ.

ЗАДУНАЙСЬКА СІЧ В НАРОДНІХ ПЕРЕКАЗАХ І ПИСЬМЕНСТВІ.

I.

У „Кіевскої Старинї“ за 1883 р. надруковано відомості про Задунайську Січ „Ф. Кондратовича“, себто Хведора Кіндратовича Вовка. Основою їх стало оповідання останнього, — тоді ще живого, — січовика Ананія Івановича Коломійця. Поетичне оповідання Коломійця, цього Гомера „Одисеї Задунайської Січи“, місцями заслонює історичну правду; місцями надає їй релієфности, і раптом якийсь незначний епізод в оповіданню висувається наперед, набирає сили і робиться важним. Пісня замінила свідчення писаного документу, і весь цей твір став на межі між розвідкою та епосом.

Розглянувши в архіві колишнього Новоросійського генерал-губернаторства документи, що стосуються до історії Задунайської Січи, я прийшов до переконання, що цінність оповідання А. Коломійця така велика, що її не можна замінити самими тільки історичними документами, бо їх замало в де-яких періодах історії Січи. І легенда, і документ обопільно доповнюють одне одного. Документ із невблаганною суворістю виправляє оповідання Коломійця, а воно, це оповідання оживлює, надає душі документові.

В дальшому ми маємо на увазі подати паралелі з документів до оповідання Коломійця, зазначивши деякі збіги й деякі суперечності.

Початок Задунайської Січи Ф. К. вагається означити певною хронологічною датою: кінцем Дніпровської Січи 1775 р., переходом частини Запорозжців до Банату 1785 р. або, як оповідає Коломієць, згідно з піснею, з часу відходу Запорозжців на Кубань 1792 року?

Ми якраз маємо архівні документи такого характеру, що вони кидать деяке світло і на початок Задунайської Січи.

Запорозжці Барвинок, Таран та Мельниченко, що прибули з Січи 1825 року, родилися, як вони виказали, вже за Дунаєм. Барвинкові 50 років, Таранові 38, Мельниченкові 40. До цього-ж ми маємо тут до діла з представниками родин „козаковъ запорожскаго званія“. Жінки їх також родилися за Дунаєм. Отже Барвинок, за таким обрахунком, родився десь коло 1775 року, Таран—1787 і Мельниченко—коло 1785, р. Ці дані доводять, що з 1775 р., себто з року руїни Дніпрової Січи—на Дунає вже є запорізька людність. І тут мова йде, очевидно, не про Банатських Запорозжців, бо вони кажуть, що їх батьківщина в „турецьким володінню“¹⁾.

1828 р. депутат Усть-Дунайських Буджацьких Запорозжців—значковий товариш Дем'ян Чернобай у своїм проханню висгуває яко обо-

¹ Одес. Іст. Арх., Новор. і Басараб. ген. губ., Басараб. обл. діла з 1825 р. №№ 11, арк. 33-61.

ронець прав „козаків запорізького звання“, своїх вірителів. Цей Чорнобай, як видно з списку, в 1826 р., за перепису козаків урядовця Понятовського, мав 45 років; він мав білета за підписом кошового Бахматського¹. Чорнобай дістав цього білета до 1807 р. (перехід його з Согутчевським на російський бік), тай йому мабуть тоді, в момент одержання цього білета, було не менш як 20 років, отже видано йому білета не раніше за 1800 рік. Звідси можна з певністю гадати, що коло цього часу кіш за Дунаєм уже сформувався в міцну організацію і до того-ж незалежно від тих Запорожців, що жили в Банаті. Вони називають себе кошем Запорожців „Турецьких“, а Банат належав Австрії.

Коломійцеве оповідання, що, по руїні Дніпрової Січі, Запорожці йшли разом до Херсону і вже тут розділилися й пішли в трьох напрямках—на Кубань, в Буджак і на Мальту (?),—має риси історичної правди; справді, напрямків запорізького розселення було і в дійсності три—Чорноморське військо (з 1785 р.), далекий Банат, який у Коломійця перетворився на Мальту (по 1787 р.) та Дунайська колонізація. Її можна довести документами 1805 р., коли кошовий Чорноморського війська Бурсак прохав дюка де-Рішеліє помігти зібрати Запорожців, що розпорошилися по закінченню війни 1794 року, на території між Дніпром та Дністром. 1805 року, з ініціативи Бурсака, починається агітування в Задунайській Січі з метою виманити звідти Запорожців на Кубань. Білецький,—як це видно з діла про нього,—впливовий Запорожець, що прибув з Січі на Кубань, і в Січі тай на Кубані він має й родичів, і приятелів. Отже з цього часу ми вже входимо в сферу фактів документально встановлених. На 1805 рік Чорне море від гирла Кубані до гирла Дунаю обліплене запорізькими колоніями, які мали два центри—Кіш на Кубані та Кіш на Дунаю. А між ними клином урізувалися чужа їм урядова міська й сільська колонізація з півночі, що дуже часто входила із запорізькою людністю в гострі суперечності.

1807-й рік архівні документи малюють уже досить повно. Коломівець знає лише прізвище кошового 1807—1812 р.р. Самійла Калніболотського та ще й те, що під Рущуком до 300 чоловіка Запорожців піддалися Росіянам.

Документи свідчать, що чимала громада Запорожців—більш як 1000 чоловіка—перейшла на бік російський; перейшла вона по переговорах із головним командувачем і на певних умовах. 18 лютого 1807 р. до головного командувача Міхельсона прибула від Запорожців депутація на чолі з осавулом Романом Согутчевським; вона виробила умови що до вороття Запорожців, і ці умови оголошено в окремій прокламації². В цій прокламації головний командувач забезпечував Запорожцям право на заснування окремого козацького війська під назвою „Усть-Дунайського Буджацького“ і право мати свої пернач та корогву. За кошового визнано військового писаря Чорноморського війська—Івана Підлесецького.

Невдала історія Усть-Дунайського Буджацького війська (що існувало трохи менш як рік) лишила по собі значний слід у документах. По смерті Міхельсона новий головний командувач князь

¹ Ibid. Перепис Понятовського 1826 р. Бахматський (Бахмат—за М. Чайківським) перший кошовий Задунайської Січі.

² Аналізуючи низку документів 1807 року можна висловитись, що депутація вийшла не з Кошу, а з групи лівобережних Запорожців, що сиділи в Галаці, Килії, Ізмаїлі, Вилкові та навколо їх.

Прозоровський повернув військо в колоністів; це примусило частину Запорозжців тікати знову за Дунай. До того-ж Прозоровський наказав розшукувати втікачів-крепаків та дезертирів салдатів серед Усть-Дунайських Запорозжців і взагалі заповдіяв їм багато кривд та лиха.

Коломієць зберіг у пам'яті 14-те лютого, як дату переходу російського війська у Молдавію через м. Табаки. Потім до 1811 року Коломієць „бурлакував“ у Молдавії. Яко дезертир він ховається від російського розшукування.

Так само малюють цей час і документи. Розшукування втікачів в Басарабії та Молдавії, а серед Запорозжців зокрема, в осени 1807 року робилося надзвичайно старанно. Обороняли запорізькі права лише дві особи—командир 2-го корпусу Лянжерон та Херсонський воєнний губернатор Рішеліє. Ці два Французи, незаінтересовані в поміщицькій політиці, завзято боронили права козаків, і частину Запорозжців відправлено трьома партіями на Кубань до Чорноморського війська. Перша партія складалася десь із 400 чоловіка, у другій було 43, у третій—8. Крім того, залишилося в Басарабії ще коло тисячі Запорозжців поселенцями і не знати скільки саме повернулося до Туреччини. Два документи виразно окреслюють кінець 1807 та початок 1808 рр., цебто найближчі часи по скасуванню Прозоровським прав Усть-Дунайського війська й по вирядженню Запорозжців—завдяки клопотанням й заступництву Рішеліє—на Кубань. Ці події збігаються із бунтом київської міліції біля Дубосар—Балти.

Перший документ—це відповідь головного командувача Прозоровського герцоґові де Рішеліє:

„По рапорту В-го пр-ва отъ 20 прошедшаго октября, в разсужденіи запорозжець въ Аккерманѣ находящихсѣ, чтобы отправить ихъ для поселенія на Кубань въ войско Черноморское, я совершенно на сіе согласенъ и теперь же даю предписаніе коменданту аккерманскому, чтобы ихъ отправилъ къ вамъ по востребованію вашему. Но нахожу нужнымъ при семъ примѣтить, что какъ много между ними находится такихъ молодыхъ людей, кои при извѣстномъ вамъ розыскѣ г. генерала Никорицы отозвались непомнящими родства; то сіе даетъ небезосновательное замѣчаніе, что люди сіи могутъ быть изъ военныхъ дезертировъ, каковыхъ въ войскѣ семъ не находили: почему препоручаю вамъ обратитъ строго на сихъ людей вниманіе, ихъ разыскать подробнѣйшимъ образомъ и крайнѣ наблюдать, чтобы не могли укрыться между ними военные дезертиры, о чемъ буду ожидать отъ васъ рапорта. Что же лежитъ до удовлетворенія сихъ казаковъ жалованьемъ¹, то таковой расходъ излишній для казны дѣлать я нахожу надобнымъ, ибо оныя никакой службы не исправляли, а только перешедъ отъ турокъ названіе службы несли и потому, есть-ли вы находите основательнымъ жалованье имъ произвести, то извольте представить министру военныхъ сухопутныхъ силъ объ отпускѣ онаго. Бухарестъ Ноября 9 дня 1807 г. Генер.-Фельдм. кн. Прозоровскій².

Поневіряння Запорозжців яскраво змальовані в проханні отаманів Буджацького війська, яке вони подали своєму оборонцеві де-Рішеліє десь коло 1 січня 1808 р.

„Усть-Данайскаго Буджацкаго войска отъ атамановъ. Прошеніе.

Съ перваго начала нахождения нашего въ Турціи зашедше съ російскихъ поданныхъ разныхъ временъ и проживая во оныхъ подъ названіемъ запорозжцов. Когда зачалась Турецкимъ правительствомъ война услыша мы возимели пребыть по прежнему нашему закону, пригласили живущихъ тамо козаковъ, перешли въ прошломъ 1806 году по ою сторону Дунаю³ гдѣ и приняты господиномъ главнокомандующимъ Михельсономъ съ того и выданы причислишемуся къ намъ отъ арміи Подлесец

¹ Видати платню козакам прохав Лянжерон. Коли Рішеліє дістав такого наказу від Прозоровського, він сам зробив розпорядження видати Запорозжцям платню.

² Одес. Істор. Архів, В. Херсон. воєн. губ. справа про переселення Буджацького війська козаків. Поч. 1807 р., закінч. 1808 р.

³ Очевидно Запорозжці перейшли Дунай ще до початку воєнних дій і до маніфеста 18 лютого 1807 р. Цей час очевидно витрачено на переговори з Міхельсоном.

кому¹ манифестъ, открытой листъ, также знамя и перначъ для собранія находящихся въ Молдавіи, Валахіи, Бессарабіи и прочихъ турецкихъ областяхъ обрѣтающихся казаковъ войска Черноморскаго или бывшихъ прежде Запорожскаго. По которымъ повелѣніямъ возымѣли они ревностное желаніе къ побѣдѣ непріятельскаго зачепшаго турецкаго войска, немалое число казаковъ находились неоднократно въ сраженіяхъ, немалое число убитыхъ и раненыхъ какъ извѣстно главнокомандующему начальству.

По воспослѣдовавшему на г. Майора Поддесецкаго неизвѣстно съ какого powodu нападенія (онъ) арестованъ, то опредѣлено сіе войско войсковому старшинѣ Фомѣ Бучинскому², который первое — помѣщикамъ выдавалъ казаковъ таковыхъ которые совсѣмъ не помѣщичьи, второе — собиралъ подъ Галацами въ лагеряхъ войско и велѣлъ всѣмъ казакамъ которые куда хотять на всѣ стороны идути ибо съ нашего Запорожья ничего не будетъ. Войско же увидя, что отъ начальника нѣтъ никакой защиты начали чинить побѣгъ обратно въ турецкое правительство.

Не хотя измѣны дѣлать возымѣли остаться до резолюціи в-му с-ву донести что по доказательству разныхъ старшин войсковой старшинъ Фома Бучинскій и эсауль Романъ Цыганка собрали съ прUTOвыхъ гардовъ восемь тысячъ левов, за четыре неводы съ вагами двѣ тысячи левовъ, также во время здѣлавшейся подъ городомъ Браиловымъ перепалки заняли казаки турецкаго скота овецъ 70, рогатаго 60, по повѣлію г. Бучинскаго продано Крыжановскимъ (?) за 246 ч. (червонцевъ?).

К подлинному прошенію о томъ атаманы и все войско подписуемся: Христофоръ Кучерь, Яковъ Феска, Михайло Соколовъ, Иванъ Шмилько, Федоръ Комаренко, Остапъ Чернега, Иванъ Ременній, Иванъ Пупкаренко, Иванъ Тыщенко, Лукьянъ Копусть, Иванъ Чернега, Василій Милиякинъ, а вмѣсто ихъ неграмотныхъ подписалъ Петръ Скляревскій³.

Рішеліе наказав переглянути справу в Генеральній Комісії Військового Суду, що її засновано при Одеськім Ордонанс-Гаузі.

Тут, очевидно, справа козаків повернулася на краще: далі ми бачимо, що на однім білеті кошовім підписався чорноморець Трохим Гайдебуря, і 400 козаків негайно виряджено до Чорноморського війська на Кубань⁴.

26 січня 1808 р. Рішеліе був у Херсоні і бачив козаків, та поручика Юматова, що його поставлено випровадити їх до Кубані; від Юматова він дізнався про хвилювання серед них під час дороги. Рішеліе з Херсону пише до одеського коменданта Кобле:

„Препровождаюцій ураздненнаго Буджакаго войска козаковъ въ войско Черноморское поручикъ Юматовъ объявилъ мнѣ, что по случаю отобранія отъ нихъ знамя и перначей, они колеблются, полагають, что ихъ всѣхъ обратять въ строевую службу и отдадутъ помѣщикамъ, через сіе дѣлаются побѣги. Дабы ускорить оныхъ козаковъ успокоеніе ихъ желаніе, что они точно отправлены въ войско Черноморское поручаю вамъ знамя и перначъ отослать немедленно посредствомъ почты къ поручику Юматову Екатер. губ., въ городъ Маріуполь, онъ тамъ сего будетъ дожидаться. По прибытію въ Екатеринодаръ для храненія отдасть въ церковь войсковую, такъ какъ тамъ всѣ прежнія запорожскія знамена и перначи хранятся. № 438. Въ Херсонѣ. Генваря 26 дня 1808 года.

В той-же самий день і того-ж самого змісту Рішеліе дав ордера Херсонському комендантові Ганжі; в нім наказано послати полковника Казульова в село Білозерне, де козаки з старшинами спинилися дожидаючи підвід:

„Для увѣренія ихъ, что они слѣдуютъ въ войско Черноморское къ водворенію ихъ на землѣ пожалованной Черноморцамъ, что правами и привилегіями будутъ пользоваться наравнѣ съ Черноморцами, и службу будутъ отправлять какъ козаки, и что знамя буджацкихъ войскъ и перначи доставлены будутъ изъ Одессы, чтобы старшины и козаки видѣли“.

¹ Піддесецького заарештовано, як виборного кошового, з наказу кн. Прозоровського. Заарештував його комендант Килії Трескін 2 вересня 1807 р. Бутирський полк під команду Трескіна оточив з усіх боків Запорожців і заарештував; потім їх переведено до фортеці, тут до 13 вересня переводив серед них розшукування викачів ген. Нікоріца. Та-ж сама справа, арк. 1—13.

² Бучинський призначений від уряду з дрібних урядовців (колезький реєстратор) на посаду кошового.

³ Ibid., арк. 74—75.

⁴ Очевидно, лише тих, яких Лянжерон вирядив до Акерману до розпорядження Рішеліе. Решта — тисяча козаків — залишилася в Басарабії і Рішелієві підвладна не було.

Другого-ж таки дня, 17 січня 1808 р. Ганжа повідомив Рішеліє, що його наказ виконано. Казульов зібрав старшин та козаків, запевнив їх у додержанню умов від імені Рішеліє, і козаки пообіцяли йому, що більш не тікатимуть з дороги. За цією партією Рішеліє вирядив другу з 43—60 чоловіка Запорожців під проводом отамана Ядка. Ця партія восени перейшла з Туреччини до Лянжерона, а Лянжерон вирядив її до Одеси; з цими виселенцями було й три родини. В Одеськім шпиталю на лікуванню було Запорожців на 29 грудня 1807 р. 45 чоловіка; до цього-ж часу їх умерло 37 і видужало 102 чоловіка. Рішеліє наказав і їх відрядити також до Чорноморського війська. До того-ж 24 чоловіка Запорожців дістали дозвіл від Рішеліє повернутися додому в Полтавську, Чернігівську та Катеринославську губерні.

З яких загонів склалася та тисяча Запорожців, що їм не пощастило піти до Чорноморського війська і що їх поселено в Басарабії—на це питання тяжко відповісти. Ще до 1828 р. доправлялися вони своїх прав. Відділ Запорожців із Підлесецьким відбував службу в сулинськім гирлі Дунаю, а потім, як оповідає Бучинський, вже за нього цей відділ викликано до Килії. Осавул його, Роман Циганко, опинився поселенцем у Басарабії; 1828 року він виступив яко делегат. „Перепалка“ в Браїлові свідчить, що був ще другий відділ, а викази Чулака—про третій в Букарешті. Отже скасування запорізьких прав від Прозоровського спіткало козаків у різних місцях. Лянжерон у листі до Рішеліє пише 17 жовтня: „я не імѣлъ никакого повелѣнія главнокомандующаго отправить козаковъ войска Усть-Дунайскаго въ Аккерманъ—отправиль ихъ по собственному усмотрѣнію“ (до Рішеліє).

Отже лише завдяки сприятливій ініціативі Лянжерона, пощастило п'ятистам чоловіка з козаків Усть-Дунайського війська так чи інакше потрапити на Кубань.

Тому зовсім справедливо схарактеризував часи 1807—1808 рр. Коломієць у своїм оповіданню:—„Не можна цим людям (утікачам) тут бути“,—і ганяли утікачів оті переслідувачі з місця на місце, як каже Коломієць; „він не дожене, а ми не втечем“. Прозоровський найяскравіший представник поміщицької політики,—це той самий Прозоровський, що йому Катерина II дала сто тисяч десятин землі на руїні Дніпрової Січи. Із запеклою ненавистю до Запорожців прийшов він і в Молдавію 30 років пізніш по розгромі земельних „вольностей запорізьких“ на Дніпрі, і тут на Дунаю, він у кожному Запорожцеві бачив свого ворога, що може потягти його до відповідальности. А Німець Міхельсон, котрий до того-ж бачив Пугачівський рух, і два емігранти-Французи Лянжерон і де-Рішеліє, про яких можна сказати, що французька революція і їх дечого навчила,—поставилися і до запорізького руху з певною коректністю Європейця.

1810 року знову попадає в документи звістка про турецьких Запорожців. Капітулювала турецька фортеця Браїлів. Гарнізон її, згідно з умовами, дістав право на вільне вороття до Туреччини. В цім гарнізоні, як виявилось, були й задунайські Запорожці; 55 чоловіка з них не пішли з Турками за Дунай, а передалися на бік Росіян. Головний командувач Багратіон післяв їх до Рішеліє з таким листом:

„Въ продолженіе послѣдней блокады Браилова и по покореніи сей крѣпости, нѣкоторые изъ находившихся тамъ Запорожцевъ уклонились отъ Турковъ и явились къ намъ добровольно, не взирая, что по капитуляціи заключенной о сдачѣ намъ Браилова, могли они совокупно съ Турками слѣдовать въ предѣлы Порты Оттоманской. Число таковыхъ людей простирается до 55 человекъ—всѣ они изъявили желаніе вступить въ черноморское казачье войско. Я не могъ присоединить

ихъ къ 9 черноморскому казачьему полку потому, что въ ономъ состояніи уже многіе подобные люди... Потому приказаль отправить ихъ къ вамъ въ Одессу... опредѣлять по желанію въ Черноморское войско“. № 9. Въ Букарестѣ, генваря 20 дня 1810 года“¹.

1811 р., по замиренню в Турцію, вже за Каменського, почалося нове розшукування втікачів у Молдавії й сортування їх „смѣшаними комиссіями“. От про цей момент й оповідає Коломієць, пояснюючи, як він сам року 1811 потрапив у Січ. Коломієць із 1811 до 1821 року сам був там, але через 60 років стара пам'ять гірше служить йому, і він не може переказати до ладу подій. Правда, він зауважує, що сам рибалив, а на службу в сербський похід наймав за себе козака. Про те, що справді наймали заступників, ми маємо документи в архіві—пашпорт Андрія Мирзи, свідчення Чулака тощо.

Що-ж до прізвища кошових, то Ф. Кондратович, Ф. К. Вовк, зауважує, що з цих оповідань можна скласти собі лише приблизну хронологічну таблицю. Лист кошового Осипа Гладкого до А. О. Скальковського, написаний 1841 р. („Кіевск. Старина“ 1883 р., Квітень), вніс коректив, перерахувавши 8 прізвищ кошових з 1815 до 1828 років. Тому в хронології свідoctво Гладкого варте більшої уваги, яко певніше. Гладкий не зазначив точно часу, коли був який кошовий. Архівні документи дають змогу відновити хронологію деяких імен, що їх згадує Гладкий². 1818 р. емігрувало з Січи три Запорожці, що мали при собі білети за підписом кошового Івана Тарана з 8-го та 11-го липня й 19 серпня; того-ж самого року в грудні Запорожець Іван Могиленко прибув із білетом за підписом нового кошового Михайла Губи. Як оповідає Коломієць, вибори кошових у Січі відбувалися—як того вимагав звичай—„На Покрову“—1-го жовтня; отже Михайло Губа був кошовим з 1 жовтня 1818 р. Тарана і Губу згадує і Гладкий,—не зазначаючи року, але з точними іменнями,—цього немає в оповіданнях Коломійця. На білетах Таран і Губа називають себе „двутульний паша“—отже мабуть вже обидва були затвержені від турецького уряду, бо інакше вони б не називали себе турецьким титулом.

Зміна кошових у 1818 році була дуже мирною. Про це оповідає Іван Таран у своїх свідченнях, коли він із жінкою прибув 1825 року до Одеси. Він каже, коло 1818 року, одружився він із Тихоною донькою Марією, із запорізького оселища Раю і просто пішов з Січи (з твердині) та зробився хліборобом. Такий мирний характер зміни кошових властивий часам до 1821 року, ще до часів грецького повстання. Коли Січ вирушила з-за Дунаю, Гладкий згадує Івана Тарана, як курінного отамана Крилівського куріня. В цім нема ніякої суперечности; Запорожці, що було покинули Січ, 1828 р. повернулися до неї, коли Гладкий почав закликати козаків ставати знову до війська.

Потім уже документально встановлено ім'я Семена Мороза, і навіть два рази—1823 р. і 1825 р. Бачив Мороза і Коломієць—до 1821 р. На Морозові часи припадає і похід на Біле море (Архіпелаг).

Зі списку Гладкого лише двох кошових неможна знайти в документах—Ігната Стеблівського та Андрія Стрельцова. Від Чернеги прийняв кіш Гладкий³. Смик згадується ще на Дніпрі, Белого як кошовий 1821 року в поході в Молдавії і в битві під Скулянами. Далі згадується Грицько Головатий куреня Васюрінського⁴.

¹ Ibid. 1810 „Дѣло о Запорожцахъ, поступившихъ изъ Молдавской арміи“.

² Ibid., арк. 205, 206 та 199. Докладніш про це див. у додатку.

³ Листи Гладкого до Скальковського. „Кіевск. Старина“, 1883, IV.

⁴ Арх. Запор. Сѣчи. Справа № 220.

Найпевніше те, що під Василем Незамаївським,—котрий, як оповідає Коломієць, одмовивсь від отаманування, не наважуючися вести кіш до Росії,—треба якраз розуміти Василя Чернегу (Незамаївського куреня). Це тим певніше, що Василя Гладкий не згадує серед отаманів, що перейшли до Росії; очевидно, він залишився в Туреччині і взагалі не співчував переходу до Росії, хоч і не ставав на заваді здійсненню постанови більшости. Василя Ліпранді називає Головатим¹.

Белюгу й Смика Коломієць відносить на 1816 рік, коли перемирилося, з його слів, чотири отамани. І це можливо, бо 1816 року була нова хвиля еміграції до Басарабії, хоч і не така велика. Белюга був кошовим за часів походу на Молдавію 1821 року. Хронологічні дати виборів кошових Стеблівського й Стрельцова встановити не вдалося, а ще й до того один із них міг бути і наказним за Морозового походу до Білого моря (в Архіпелаг) на Греків, коли наказний залишався при коші на Дунаю. Лях (Лох у „Записках“ Чайківського) був до 1815 р.².

Отже число кошових не таке вже занадто велике, і його потверджують вірогідні документи. Бахматський, Кальніболотський, Мороз і Гладкий залишаються кошовими по декілька років і то якраз у найтяжчі роки у життю Січі.

На 1818 рік припадає за спогадами Коломійця Морозове отаманування. Цього-ж таки року, згадує він,—був і похід (він таки і справді був 1818 р.) під проводом наказного Івана, що вмер під час походу, а за кошового був тоді Олександр Сухина. „Де там пригадать усіх“,—каже Коломієць, „инший по 3 по 4 рази бував за кошового“.

Ім'я Івана встановлюють і потверджують документи, як ім'я кошового Івана Тарана, що підписав ряд документів 1818 року.

Коломієць зберіг лише спогади про фізичні труднощі походу—про безвідну десь місцевість та про сухарі турецького інтендантства. До тогож сам Коломієць не був у поході, а наймав за себе заступника.

Історія оповідає нам також лише про готування Турції до війни 1817 року з метою обеззброїти Сербів. Почато похід проти них, але незабаром перервано завдяки ріжним дипломатичним нотам, і війни в певному розумінні цього слова не було³.

Архівний документ зберіг слід від такого походу Запорозжів. 16 травня 1817 р. повернувся з Туреччини Фогель, що жив там із 1806 р.; перед тим за часів Польщі він був службовцем на митниці і перекладачем з турецької мови. Фогель оповідав, що великий візир дав наказ, щоб козаки прибули до військового табору під фортецю Віддін і щоб тут ловили й нищили Сербів—прихильників Карагеоргія (цебто ворожої до Турків партії), які повертатимуться з Австрії.

Козаки говорили Фогелеві: „Мы довольно отъ Россіи наказаны“. А на запитання Фогеля—чому вони не повернуться до Росії—козаки відповідали: „Въ Россіи не будемъ козаками, а будутъ брать в солдаты“⁴.

Коломієць оповідає, що часи з 1816 по 1818 рр. характеризує часта зміна кошових і взагалі якась несталість у Січі.

¹ Нькоторыя свѣденія о правомъ берегѣ Дуная 1826 г. Типогр. Главнаго Штаба Петербургъ 1827.

² Лох-Лях—„українець польської культури“,—за відомостями Чайківського походив з дрібної безземельної шляхти Правобережної України.

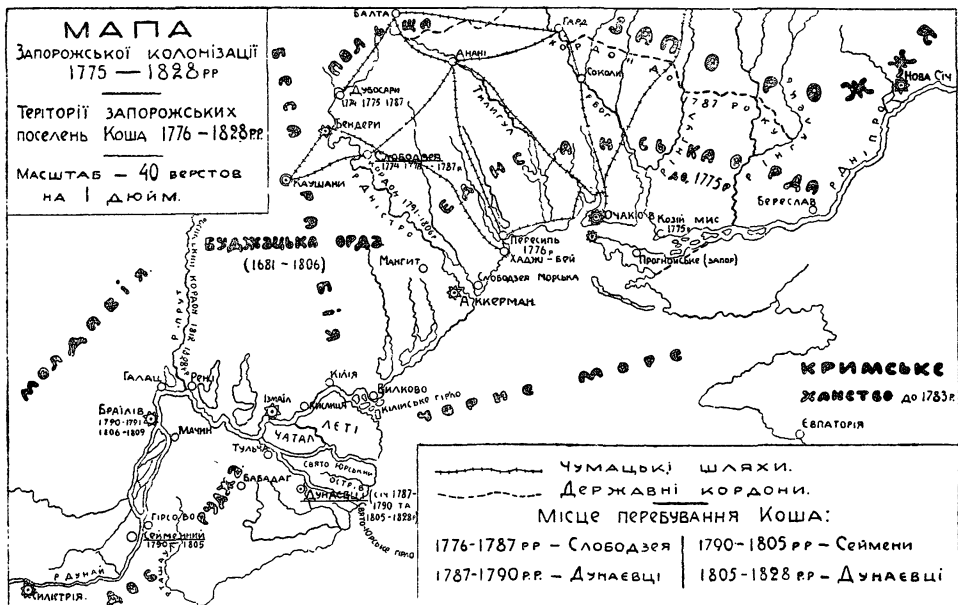
³ А. А. Погодинъ. „Исторія Сербіи“, вид. 1909 р. с. 128.

⁴ Дѣло, содержащее заграничныя свѣдѣнія, 1817—1819 гг.

Дійсно, 1816 року можна помітити хвилю еміграції з Січі. Війни не було, отже була якась інша причина. А ця причина була от яка: якраз 1816 року розмежувальна російсько-турецька Комісія робила розмежування островів на долішнім Дунаю згідно з Бухарештнським трактатом¹.

У травні 1817 р. прибули з Ізмаїла три родини—отаман куреня Поповичевського Давид Добровольський, отаман куреня Пашковського Давид Новицький і козак Пилип Дуброва. Вони обіцяли, що за ними виїде вся Січ. „Градоначальник“ Сергій Тучков пустив їх ізнову на Січ з закликом і обіцянкою землі і прав колоністів у Басарабії.

Дійсно, виїшло 670 чоловіка. Намістник Басарабії Бахметєв клопотався в Петербурзі дістати права колоністів для нової еміграції. Але 18 жовтня 1817 р. депутати 125 родин цих Запорозжців із села Дракули Килійської округи пишуть, що всіх прав вони не одержали. Значковий товариш Гаврило Вареник, відомий осавул Роман Согутчевський та отамани Новицький і Добровольський пишуть до Бахметєва:

„Ізъ за Дуная рѣки Турецкаго владѣнія Запорозькой Сѣчи отаманы и козаки, по нашему старанію и пригласенію, въ немаломъ числѣ имѣють желаніе совмѣстно находиться. Оставшіся за Дунаємъ, когда услышатъ, что будетъ отвѣдена земля, то по увѣдомленію и переговорамъ съ нами турецкіе Запорозьцы желательны они всѣ выйти“.

Хоч і оголосив Бахметєв наказа Олександра I вважати права поселенців ізза Дунаю за рівні із правами колоністів, але нешира політика російського уряду припинила еміграційний рух². Коломієць характеризує непевне становище в Січі 1816—1818 рр. відповідно до вищезазначеного документу.

Очікування розмежування хвилювало Запорозжцев до 1818 року З приводу нього провадилися в Константинополі переговори між ро-

¹ „Дѣло о разграниченіи Дунайскихъ острововъ для опредѣленія границы между Россією и Портою Оттоманскою“. Почато 1816 р., закінчено 1828 р. Архів Нов. та Бас. ген.-губ.

² Архів намісника Басарабії 1817 р., справа № 15.

сійським послом Строгановим і турецьким урядом. 23 лютого 1818 р. намісник Басарабії Бахметєв одержав такого наказу:

„По послѣднему постановленію, произведенному посланникомъ бар. Строгановымъ съ правительствомъ турецькимъ на островахъ Четалѣ и Лети, образующихся рукавами Дуная Килинскимъ и Сулинскимъ, должна быть проведена линія отъ вершины угла острова Четала, образованного сими двумя рукавами, параллельно теченію Сулинскаго рукава на одинъ часъ разстоянія отъ лѣваго его берега до Чернаго моря, позначена каменными столбами. Линія сія должна составить предѣлъ нейтральнаго пространства, ограничивающагося съ другой стороны правымъ берегомъ Килійскаго рукава по всему онаго теченію до Чернаго моря. Все сіе пространство останется навсегда пустымъ незаселенымъ, равно какъ и малые острова, лежащіе предъ устьемъ Килійскаго рукава. Порта обязується перевести укрѣпленія Старой Килиї въ теченіи одного года, также и всѣ жилища, находящіеся теперь на семъ пространствѣ. Турецкіе подданные не могутъ впредь переходить за назначаему линію въ нейтральное пространство, равно какъ и російскіе подданные не могутъ также переходить на правый берегъ Килійскаго рукава, чѣмъ да сохранится Бессарабскій край отъ опасности коммуникаціи обоюдныхъ подданныхъ и заразительной чумной болѣзни“.

У квітні 1818 р. в тих місцевостях, що треба було розмежувати, перебували, з боку Росії—полковник Богданович, а з боку Туреччини—якийсь паша.

Справді, після квітня 1818 р. можна помітити нову еміграційну хвилю з Січи.

Отже небезпека загрожувала цілій Січі, і вона вже виявила себе виселенням Запорожців з нейтральної зони, особливо з острова Лети, що був улюбленим і насидженим місцем запорізьких рибалок.

З цього часу і до 1821 р. починається ціла низка прикордонних конфліктів з приводу того, що турецькі рибалки всеж-таки їздять ловити рибу в заборонену смугу.

Російський посол у Константинополі уперто домагався в січні 1821 року від Порти, щоб вона дала розпорядження зруйнувати селище на острові Лети—і Порта пообіцяла йому це зробити.

Цікавий документ що до цього являє собою його лист до намісника Басарабії Інзова.

„Буюкдере февреля 1 дня 1821.

Милостивий государь, Иванъ Никитьевичъ.

Вслѣдствие отношенія Вашего отъ 4 дек. 1820 г. № 5890 я немедленно принесъ турецкому правительству жалобу на подданныхъ его, поселившихся въ той части острова Лети, которая должна оставаться необитаемою вслѣдствие трактатовъ. Нынѣ здѣшнее министерство увѣдомляетъ меня, что оно уже предписало пограничному начальству разорить всякаго рода поселенія въ тѣхъ мѣстахъ, гдѣ имъ бытъ не слѣдуетъ, такъ точно, какъ сіе уже прежде исполнено было¹, о чемъ вы упоминаете въ Вашемъ отношеніи. Сверхъ того дано строгое запрещеніе и впредь стронуться тамъ, подъ какимъ бы то предлогомъ ни было. Подписано: Строгановъ“².

Дійсно 16 квітня 1821 р. Інзов одержав повідомлення з Дунайської флотилії, що „турецко-подданніе рыбаки, оставя свой промыселъ, удалились отголь в свой мѣста“.

Одначе нове повідомлення з 26 квітня 1821 р. подає до відому, що одержано 20 квітня листа від лейтенанта Левицького, що перебуває у флотилії в гирлах Дуная. В цім листі він повідомляє, що прибули три турецькі підданці з проханням турецьких рибалок—дозволити їм і далі рибалити в забороненій зоні. Що-ж до турецького старшого над Сулинським гирлом, турецького урядовця Лімана Рейза, то він одержав фірмана—з вимогою випровадити всіх рибалок із Килійського гирла до Сулинського. Далі прохали делегати примусити купця із Ізмаїла—Георгієва, що закупив у них раніш рибу набір за тисячу левів,—заплатити їм ці гроші.

¹ Тут оповідається про виселення Запорожців з острова Лети 1818.

² „Дѣло о разграниченіи Дунайскихъ острововъ“.

21 квітня рибалки в Килійськiм гирлі одержали наказу від турецького урядовця—перебратися до Сулинського гирла, але вони поклали „со всіми заводами отправиться на 24 лодкахъ въ Измаильскій карантинъ“,—повідомляв Левицький¹.

Проте-ж питання про гирла та їх людність не розв'язано і 1821 року. 1823 року командир корпусу Сабанєєв, що йому доручено пильнувати охорону кордону, повідомляє новоросійського генерал-губернатора Воронцова:

„Дунайські острова населены бродягами, ни одной изъ сосѣдственныхъ державъ не принадлежащими. Шайки сіи составились изъ бѣглецовъ, кои хотя и не имѣють постоянного на островахъ жительства, но въ лѣтнее время подъ видомъ рыбального промысла живутъ на оныхъ. По связамъ и знакомству своему съ жителями Бессарабин имѣють безпрестанное сношеніе. На берегахъ Дуная, покрытыхъ камышами и заливами, усмотрѣть трудно“.

Тульчинський паша на прохання Воронцова обіцяв звільнити від них лівий беріг Дуная. Паша відповів листом французькою мовою такого змісту (в перекладі):

„Одержавши вашого приятного листа щодо таємного й небезпечного переходу деякихъ козаків², я відповідаю, що Оттоманська Порта ніколи не переставала пильно наказувати своїм урядовцям, щоб вони безъ дозволу нікого не пускали.

Щож до козаків, які ходять рибалити або на торг один або два лише, то їм дано пашпорти з нашими печатками, які добре відомі нашим приятелям—панові капітанові³ та комісарові⁴,—але коли ж їх четверо чи п'ятеро, то ми їх посилаємо в суrowоди наших людей. Треба їх спитати, з якою метою вони прийшли та чи мають вони перепуски від Кошового або судового міста чи нашого. Їм ніколи не дозволяється переходити без пашпортів. У випадку, коли вони (без пашпорта) йдуть з боку Тульчі, то ви повинні прислати їх нам назад, як злочинців.

Як ми дізналися від декотрих утікачів, які перейшли кордон з боку Дунаївця, що такі люди переходять кордон, проходячи повз сторожу, то ми уважаємо за свій обов'язок повідомити Вас про це.

Юсуф, комендант Тульчі та Сулинської протоки⁵.

Листа цього приставлено Воронцову 19 січня 1824 року. 1826 р. зложено в Акермані нову конвенцію з турецьким уповноваженим, що прибув сюди для зазначення точного кордону на островах Четалі та Лелі. 1827 р. комісія вже на місці розглядала це питання, і 12 листопада 1827 р.—цебто за півроку до початку війни 1828 р.—представник із російського боку фон-Ругге доносить Воронцову:

„Назначенный для совокупного со мною разграниченія Дуная турецкій комиссаръ, 8 числа объявилъ, что онъ, убѣдившись въ невозможности содѣйствовать къ очищенію нейтральнаго пространства отъ людей тамъ скрывающихся, пока не будетъ снабженъ своимъ правительствомъ необходимыми средствами и властію употребить силу противъ сихъ людей, немедленно будетъ доносить о томъ высшему моему начальству.

31 січня 1828 р. Кисельов, начальник штаба 2-ої армії, повідомляв про те, що кордонна комісія перестала працювати, бо 19 січня міністер закордонних справ прислав повідомлення про від'їзд російського посла з Костантинополя.

Отже з 1816 по 1828 рік російський уряд, хоч посередньо, але натискав на Січ, забороняючи й перешкоджаючи рибальству в Дунайських гирлах. Цілий час перебувала Січ під загрозою втручання дипломатії. Не можна було ніяк погодити два протилежні погляди двох урядів: російський уряд вважав Січ за втікачів, за наволоч, набрід, а турецький—за козаків і юридично-закономірний кіш.

¹ Ibid.

² Мова йде про Запоржців,—як це можна зміркувати із змісту листа.

³ Начальник дунайської флотилії.

⁴ Прикордонний комісар.

⁵ Майже того самого змісту прислав тульчинський паша Юнус листа російською мовою. Лист з 21 червня 1823 р. У нім називає він козаків „кубанцями“; ріжниця лише в тому, що паша не згадує про видавання пашпортів.

Часи грецького повстання (1821—1828) в оповіданню Коломійця відбулися неоднаково. Початок і кінець повстання обмалював він вірно, і оповідання його потверджують і архівні документи, а середину цього періоду окреслив він неясно та туманно. Коломієць як раз 1821 р. виїхав з Січі, а повернувся лише влітку 1828 р., цебто вже по переході Січі. Отой розкол серед козаків, отой поділ на людей російської та турецької орієнтації, про який оповідає Коломієць, виник під впливом грецького повстання, релігійного питання та можливості війни між Туреччиною та Росією; це потверджують і оповідання емігрантів. Узагалі грецьке повстання 1821 р. в Молдавії відбулося в багатьох архівних документах, але в них ніде не можна здибати якоїсь звістки про те, щоб Запорожці в Молдавії виступали проти Греків. Навіть Х. Вовка взяв сумнів щодо Коломіїцевих оповідань про „Молдаву“, це здавалося йому неймовірним. Зрештою Коломієць пояснив, що коли Запорожці не виступали проти Греків, то в грабунках участь вони таки брали. Вони тягли до коша і срібло і навіть дзвони. Правда, документи повідомляють, що по повстанню Іпсиланти в Молдавії йшли по всіх усюдах грабунки, але вони обвинувачують у цьому Гетеристів (або тих, хто йшов під цією назвою) та Арнаутів. Досить пригадати хочби прізвище Кирджалі, яке потрапило і в архівні документи, і в літературу (через Пушкіна). Зі списків тисячі інтернованих у Басарабії Гетеристів з відділів Іпсиланти та Кантакузена ми дізнаємося про дуже цікаві дані: в гетеристських загонах було багато Сербів, Молдаванів, Болгар і наших земляків з України. А тим часом цим землякам легко було переховатися в Січі, не потрапляючи в концентраційні табори¹. Коломієць нічого не каже щодо походу на Молдавію Запорожців під проводом кошового Белюги.

Серед виказів емігрантів 1821 року, є й такі, що оповідають про замір Турків пересилати Запорожців з Дунаю до Анатолії. Цей замір виник у них з побоювання, що Запорожці не стануть приборкувати Греків. Потім цього проєкта турецький уряд залишив, але час, коли він з'явився, припадає якраз на літо 1821 р., коли ще свіжі були спогади про весняне повстання Іпсиланти і коли вибух за ним грабіжницький період у Молдавії. Влітку поплив великий емігрантський потік із Січі, який, певна річ, не міг не звернути на себе уваги турецького уряду. В-осени заходить у Молдавії деякий спокій і разом з тим зменшується еміграція до поодиноких випадків. Тоді-ж таки припиняються чутки про переселення Запорожців з Дунаю до Анатолії.

Еміграція Січі 1821 р. захопила й самого Коломійця. Він оповідає про агітацію архимандрита Филарета² і як у звязку з цією агітацією переїхало з Січі човнами в Одесу 800 Запорожців; за це нібито Филарет дістав нагороду. Документи освітлюють цей випадок трошки инакше. Нагороду дістав депутат Усть-Дунайських запорожців, значковий товариш Савелій Чернявський; генерал-губернатор

¹ Вісімдесяти роками надруковано в журналі „Нива“ оповідання „Полковникъ изъ Золотоноши“, написане за матеріалом біографії Осипа Гладкого; цю біографію написав і 1881 року надрукував син Осипа Гладкого—Василь, і доповнив оповіданнями сучасників. Він відносить приїзд у Січ Осипа Гладкого якраз на час грецького повстання і відзначає зв'язок Гладкого з Греками Гетеристами навіть до 1828 року.

² Архівні документи (арх. намѣстника Бессараб. Обл. 1817 р. спр. № 15) називають Памфила Македонського і стверджують зв'язки Памфила з Кишинівським Епископом Дмитром Сулимою, який дійсно в промовах посилався на істориків Міллера і Болтина, що виправдували політику російського уряду щодо Запорожців.

Воронцов прохав дати йому нагороду за те, що він вивів Запорожців з Туреччини, і йому дано медаль. Запорожці справді прибули в такій кількості, але не до самої Одеси, а ще й до Ізмаїла та Рені. Найбільше число з них прибуло до Ізмаїла, коло 600 чоловіка, до Рені коло 150; до Одеси—коло 80 (прохання їхнього депутата Новицького). В цій хвилі еміграції відіграла ролю ще й інша агітація—обіцянка російського уряду дати такі самі права, які мали козаки Усть-Дунайські та Черноморські. 39 Запорожців у наслідок цієї агітації 6 вересня 1821 року подають прохання намісникові Басарабії інзову й пишуть:

„По содѣйствию бывшаго за Дунаемъ въ Турецкой Сѣчи Запорожскихъ козаковъ атамана Давида Новицкого, по объявленію коего перешли мы въ семь 1821 году въ числѣ многихъ семействъ запорожскихъ козаковъ изъ Задуная въ Бессарабскую область, въ надеждѣ воспользоваться тѣми-же милостями, кои подобнымъ намъ переселенцамъ дарованы, и преклоняемъ подъ покровительство Россійской державы“.

У списках тих Запорожців, що прибули 1821 р. до Росії, і тих, що їх виряджено в Січ 1828 р. прізвища „Коломієць“ нема, але цей факт цілком зрозумілий: як колишній дезертир, Коломієць безумовно в списках записаний під іншим прізвищем. У еміграції 1821 р. Коломієць увіллявся в ту масу колишніх Запорожців, які живучи в Басарабії та на Херсонщині, завзято допевнялися прав Запорізького війська—тих прав, що їм у 1807 році пообіцяв у своїй прокламації Міхельсон, і котрі не хотіли задовольнятися з прав 1818 р., однакових з чужоземними колоністами.

В одній з депутацій, що її послано до Петербургу, беруть участь такі депутати: значковий товариш Савелій Чернявський, знач. тов. Григор Остроух, рядовий отаман Яків Стогній та зауряд-хорунжий Василь Самборський. 29 листопада ці депутати подали прохання військовому міністрові Аракчєєву і в цім проханні висловили домагання колишніх прав Запорожців, незадоволених зі своєї долі:

„Мы просили даровать право востановить Усть-Дунайское Бужацкое войско на основаніяхъ, обѣщанныхъ намъ прокламаціей главнокомандующаго Михельсона. Мы приняли намѣреніе привести соотчичей и собратій нашихъ изъ Турецкой области, которые согласны служить на своемъ иждивеніи, какъ и прочіе Черноморскаго званія казаки.“

Мы не иностранные переселенцы, мы, какъ предки наши, желающіе нести службу на водѣ и на сушѣ подъ именемъ Усть-Дунайскихъ Бужацкихъ козаковъ и присвоеніе правъ, дарованныхъ прокламаціей по высоч. повѣленію 1807 г. февраля 18 состоявшимъ и подтвержденномъ въ знакъ настоящаго нашего козачьего войска бывшимъ главнокомандующимъ Михельсономъ, коимъ и данъ былъ пирначъ и знамя, какъ закономъ установлено.

Не желаємъ мы быть колоністами, а козаками, не только сами, но еще обязуемъ всѣхъ Задунайскихъ бывшихъ въ Запорожской Сѣчи козаковъ на тѣхъ самыхъ правахъ, какими пользуются и Черноморскіе казаки“.

От які були домагання „запорожской партіи“, що мала тісний зв'язок з Січю, бо інакше делегати були-б не ручилися за неї.

Коломієць, або певніше сам Ф. Вовк, прихилився до думки, що в Січі прихильниками вороття до Росії була партія втікачів, колишніх крєпаків, що втікали з Росії, шей самого Гладкого, якого вони-ж таки висунули. Документи доводять, що це було зовсім не так. По-перше в еміграції 1821—1828 рр. беруть участь головним чином і в переважній більшості „козаки запорожскаго званія“, що мали великі зв'язки з родичами в Черноморській Січі, і в Усть-Дунайській. Та крєпакам і небезпечно було-б приїздити, тому що їх могли пізнати й повернути знову в крєпацтво. За доказ на те, як ставилися

¹ Ibid. Справа 1817—1825 рр. під назвою „О турецкихъ запорожцахъ изъявившихъ желаніе перейти изъ Оттоманской Порты“—арк. 260—263.

крепаки до цієї справи може бути й сам Коломієць, що 1830 року залишився в Туреччині, як і більшість таких, як він. Серед тих Запорожців, що вийшли з Туреччини з Гладким 1828 р., київська поміщиця гр. Браницька пізнала шість чоловік своїх колишніх крепаків і пробувала їх собі вернути. Гладкому великого труда коштувало оборонити їх і ті запорізькі права, які вони щойно дістали, випросивши відповідного наказу в Сената. Тай самого Осипа Гладкого висунули не втікачі, а запорозька партія. Це ясно з багатьох документів: він походить із козаків—син козака села Мелник Золотоношського повіту; він збирає до Січи саме запорізьку верству, окружає себе козаками, і вони його підтримують, та зате Гладкий і робить так, як вони хочуть,—коли вони натискають на нього в якихось справах війська. Збільшення влади кошового за часів Гладкого тільки здається таким. Але взагалі влада кошового збільшується; Мороза характеризують свідчення, як кошового, що користувався великою владою; Чайківський каже те саме про Лоха, теж саме можна зауважити й у Бахматського та Калниболотського: взагалі авторитет кошових збільшувався, коли на цю посаду вибиралися сильні характером та спритні люди.

Особа Гладкого в оповіданню Коломійця не зовсім добре з'ясована—не виступає ясно; Коломієць відзначає його розум і спритність, але разом з тим і негативні риси: відійшов від козаків, закортіло йому паном зробитися. Так само малюють Гладкого й документи, але виступає він у них яскравіше. Він користується авторитетом серед козаків, це без жадного сумніву певно. Спритний, розумний чоловік, щей письменний. Уміє скористатись і з людей, і з обставин. У період 1828—1831 рр. у нього ще не помітно ясного відділення від простого козацтва¹. Правда, він приятелює із Воронцовим, і з його помічником Красовським, але це з одною метою—здобувати від них різні пільги для свого коша. Коломієць згадує про родину Гладкий подбав лише тоді, коли 1830 року вивів Кіш із-за Дунаю на Дніпро та вибрав землю на Кальчику для війська; урядивши Кіш на зимівлю, він тоді лише поїхав на Полтавщину у Мелники. І треба зазначити, що якраз тоді, як він їздив туди, стався перший заколот у Коші з приводу того, що в Бориславі взято в некрути одного колишнього Запорожця. Коли Гладкий повернувся, то й заколот припинив самою своєю появою серед козаків, і некрута повернув своїми енергійними домаганнями та загрозю масових утікань Запорожців знову за Дунай.

Що до характеристики Гладкого, то, треба гадати, вірнішу дав Семеник (Київ. Стар. 1885 р., червень). Ф. Вовк-Кондратович наводить пісню про Гладкого:

А нас Гладкий отаман поголив, щей поголить,

А всеж нам козацьку славу зробить.

Ф. Вовк уважав ці слова за іронію, але вірніше тлумачить цю пісню за точним змістом слів: салдатчина убивала істоту, дух запорозької козащини, як вільного народного руху. Гладкий міг лише затримати славу імени Запорожців. 1827 рік неминуче і невблаганно поставив на карту питання про існування Січи. І ніхто, незалежно від особи кошового, не міг-би врятувати Січ. Спроби відновити її по 1828 році не віджили руху, що вмер уже. Нові історичні умови

¹ Про Гладкого див. ще біографію його, що написав його син Василь Гладкий („Рус. Старина“ 1881 р.).

творили нові форми життя. Економічне життя українського народу знаходило нові шляхи народньої еміграції до моря, але вже не в Січ, а в нові місця, на промисли, організовані за новими системами, не вільного вже промисловця плавів та степів чи такої-ж вільної артілі, а заводу, міста, промисла сучасної європейської організації. Коли оповідає про Січ столітний дід, яким був у 1881 році А. І. Коломієць, то оповідання його обертається на поетичну легенду, переказ, до якого треба підходити з ключем архівних документів, щоб уявити собі цю добу в її правдивому освітленню.

Перед виходом Січи з Туреччини (1828 р.) громада одержала листа від російського генерала Тучкова, що був за „градоначальника“ в Ізмаїлі і що з ним Гладкий провадив таємні переговори. Так оповідає Коломієць. Справді Сергій Тучков знав усі запорізькі справи. 1808 року він провадив з наказу Прозоровського слідство в справі бунту київської міліції у Балті й Дубосарі. Цей бунт був наприкінці 1807 р., коли ополченці не хтіли повертатися по скінченню війни знову в крєпацтво й пішли на Україну, вимагаючи собі козацьких прав. Потім Тучков за своєї служби в Ізмаїлі повсякчас стикався із українською еміграцією та з їх торгівлею рибою. Що такі пропозиції від Тучкова могли бути в 1828 р., цьому легко повірити, коли ми заглянемо в один документ: Тучкова вже до оголошення війни наперед наставлено за начальника Бабадазької області (Добруджі) і йому дозволено сформувати там „Запорожскую милицію“¹.

І тому, коли Усть-Дунайські козаки подали через Чорнобая прохання, де висловлювали своє бажання служити у війну, маючи колишні права свої 1807 р., то Дібіч та Воронцов запитали Тучкова з цього приводу, прохаючи, щоб розв'язав це питання.

В оповіданню про перехід Січи до Росії, Коломієць, треба гадати, малює занадто темними фарбами винищення запорізької людности від Турків, Мокан, Молдаван та Липован. Гладкий вийшов з 577 козаками—це ми бачимо з штату п'ятисотенного козацького полку, що затверджено. Його зараз таки для відпуску речей споживання. Як тільки російська армія перейшла Дунай, Гладкий перевів Кіш до Раї, і два роки (1828—1830) стоїть Кіш в Раї з родинами Запорожців, а на переправах через Дунай і в армії під Силістрією стоїть полк. До тогож і сам Кіш, крім полку, має коло 1600 чоловіка, чималу кількість товару та всяких запасів². А було ще чимало і таких, що були в періоді збору на північній березі Дунаю. Треба гадати, що потерпіли не селища, а поодинокі рибалки в плавнях. Коломієць каже, що козак Губа, від імени Осипа Гладкого, прийняв його знову в Січ. Губа влітку 1828 р. звався „козачим наказним кошовим“, на нього скаржаться басарабський губернатор та управитель казенної палати за те, що він приймає „обязаних податями“ колишніх Запорожців. У документах Губа залишив значний слід³.

Чому багато з старих Запорожців не беруть участи в поході, а сидять у Коші—на це в документах є проста відповідь: головний командувач Дібіч запропонував Гладкому брати Запорожців „в строй“ не старше 50 років, як і козачий звичай наказував. У списках проти

¹ Ibid., 1825—1831 р., справа № 11. Зносина штаба Армії з Воронцовим з 5 травня 1828 р., дебно за чотири дні до прихода Січи.

² 1831. Справа „О Дунайскомъ войскѣ подъ начальствомъ Гладкого. Вѣдомость состава 1830“.

³ Здається, що мова йде про Михайла Губу, що 1818 р. був за кошового і згодом ще за Морозових часів стрівається як наказний кошовий.

прізвищ в зазначення самого Гладкого—„годень“, „старь“. Винятки з цього було зроблено для дуже небагатьох осіб, що мали великий авторитет серед Запорозжців. Зрозуміло, що й старий, уже 60-річний Коломієць був у Коші, а не в полку. Такі старі козаки були зовсім непридатні в поході, як і звичайні собі „рядові“ вояки. Правда, вони зберігали перекази про минуле Січи, як і Коломієць,—але в масі вони всеж-таки тільки доживали свій вік,—так їх і малює Ф. Вовк.

Економічне становище Запорозжців і всеї Січи змалював Ф. Вовк взагалі не легендарно, а, очевиднож, близько до дійсности, до реального становища речей. Документи архіву лише потверджують та розвивають усе, що висловив Вовк-Кондратович. Рибальство, хліборобство, заробітки, взагалі все господарське життя в документах не має синтезу, відповіді, щоб все об'єднувала; але це життя виглядає з сили великих та малих документів, з різних деталей, з виказів, з оповідань Запорозжців, що пересовуються з місця на місце, з їх скарг і скарг на них, узагалі із сили фактів, які всі разом відповідають на це питання так само, як і Вовк.

Рух, що в наслідок його виникла Січ, це рух українського народу. Документи еміграції 1821—1825 рр. дають відомості про одинокі винятки, коли в Січ потрапляли і Молдаванин, і Грек, і Росіянин, і Поляк¹, але в масі Січ була всеж таки етнографічним островом України. Не асимілювалася Січ і з місцевими, іншими з походження, елементами—у виказах зазначено один лише випадок, коли Запорожець оженився з Липованкою. Тому не можна не погодитися з Ф. Вовком, що причин, які обумовлювали існування та конституцію Січи,—треба шукати в дослідях економічного та соціального ладу України того часу. Погляд цей цілковито виправдують архівні документи,—без зв'язку із загальним питанням про козацький запорізький рух,—документи про Задунайську Січ бліді, невиразні й незначні, а буди поставлені разом, зв'язані з загальним рухом, вони стають ясними й набувають ваги. Це явище зовсім зрозуміле й природне, бо сама Січ була шматочком мозаїки історії цілого народу.

Задунайська Січ не залишила власного архіву, так само не залишила власної писаної історії. Крім нечисленних документів одеського архіву та уривчастих відомостей чорноморського військового архіву—нема ніяких писаних даних. Такі умови відкривають широке поле для фантазії, і легенда малює химерні образи,—иноді туманні, иноді-ж просто фантастичні.

Чого-ж так мало писали самі січовики? чи були вони письменні? питає сам себе мимоволі читач оповідання про Задунайську Січ.

На це питання дають відповідь факти.

Коломієць оповідав Вовкові про стан письменности серед запорозжців у Січі. З його слів письменних у Січі було багато, і книжки були, і любов була до читання. В документах ми читаємо суцільні ряди прізвищ, про які сказано: „за неграмотныхъ расписался“..... ось такий, такий письменний. Можна припустити невеличкий коректив—письменні вертаючися з Дунаю, та ще иноді й під иным прізвищем, показували себе неписьменними, щоб менше відповідати, бо каже-ж приказка: „що з неписьменного взяти“.

Про вершечки козаччини можна вже судити з документів. Мороз та Гладкий були письменні, і Гладкий навіть добре письменний. Добре письменними виявили себе й деякі „депутати“, що залишили

¹ Особливо в еміграції 1825 р.

по собі слід у ряді прохань: Савелій Чернявський, Давид Добровольський, Петро Склярєвський, писар Щербина. Малописьменних багато: Роман Согутчевський, Демко Чорнобай ледве пишуть свої прізвища. Осип Губа, не зважаючи на свою репутацію почесного Запорожця, очевидно вмів читати писане, а підписуватися просить когось иншого. Гладкий каже, що найбільш письменна людина в Січі осавул Дяченко,— і з цього боку він для нас особа цікава. Батько Дяченків старий Запорожець, прізвище його було Бартовський. Прийшов він у Січ давніми часами і був людиною добре письменною. Це звернуло на нього увагу, бо Бартовський умів добре читати й писати, й співати. Його зроблено в Січі дяком, а відомо, що й на Україні дяк завжди був за вчителя. Бартовського син народився в Січі й дістав прізвище Дяченка. 1828 року він уже осавул і діяльний помічник Гладкого. Коли 1830 року, через скаргу поміщиці графині Браницької на переховування втікачів, Дяченка був затримав на півроку в Ізмаїлі судовий процес, то він написав цілу низку прохань, що свідчать за високий рівень його письменности.

В Січі були, судячи з списків 1828—1830 рр., і інші дяки. Треба гадати, що й вони також учителювали, як Бартовський.

Ніде в документах ми не зустрічаємо ні одної книги. Тому легенду про січову бібліотеку книг та рукописів, що в неї вірив Ф. Вовк, перевірити неможливо. Але без жодного сумніву у дяків книги були. У Кошового-ж, каже Гладкий, навіть списків не було.

Рукописи, певна річ, були. Козаки берегли маніфест Міхельсона, копії з ріжних прохань „депутатів“, листи з Кубані, і часом при нагоді, коли починалися нові піклування про щось, витягали їх на світ із заповідної скрині.

Коломієць переказує пісні та оповідання про хвилювання серед Запорожців у війську за Гладкого, що були на Азівському морі. Переказує він, очевидно, те, що чув від інших, але переказує вірно. Архівні документи зберегли деякі риси про це.

1828 р. „Положеніє о новомъ казачьемъ войскѣ“ підписало вирок самій назві „запорожців“:

„§ 15. Съ поселеніємъ Запорожскихъ казаковъ принятъ имъ наименованіє: Азовскаго казачьяго войска.

„§ 16. Начальнику сего войска присваивается названіє Наказнаго Атамана“.

Загибло ім'я Запорожця, і умирав Кіш.

Губилася історична традиція козацького руху, рвалася триста-літня нитка. Кош або Кіш, що управлявся сам, замінився на канцелярію. Гладкий, виконуючи накази про урядження війська на вірець инших козацьких військ, ставив себе в те становище, в яким його малює пісня:

„А нас Гладкий отаман поголив, шей поголить“.

Не можна сказати, щоб Гладкий не боронив козаків. 1832 р. справник заарештував козака Молдавана, котрий, як виявилось, був поміщицький селянин утікач Мамонт Гринько з Стародубівського повіту, і хотів заарештувати другого, Михайла Єфименка. Тоді п'ятнадцять козаків під проводом козака Тарасенка відбили заарештованого. Другого дня пішов справник до Гладкого, і Гладкий сказав йому: „Я удивляюсь, что козаки васъ не связали“. А коли почав справник вимагати, щоб віддали йому втікачів,—додав: „Ни бѣглецовъ, ни какого свѣдѣнія о нихъ не дамъ“.

Козаки взагалі боронили від поліції безпашпортних. Поліція доно-

сила, що до 300 волоцюг зловлено за 1832 рік у районі війська і козаки переховують їх (мова йшла про район на Дніпрі). Коли військо перейшло того-ж таки року на Кальчик, то й волоцюги перейшли за ним до нового району. Гладкий посилався на указ Сената 1829 р., і втікачів, що їх прийнято у військо до 1829 р., не віддавав¹. Але новий приплив утікачів, що до них козацька маса ставилася зі спочуттям, як і Коломієць у своїм оповіданню, ставила Гладкого у скрутне становище: йому доводилось бути між молотом і ковадлом, між поміщицькими вершечками уряду та козацькою вольнолюбною запорізькою масою. Документи виправдують поступовання Гладкого, а легенда малює нам останнього виборного кошового так, нібито він порвав із козаччиною й одійшов від неї. 1833 р. цей розкол між козаками та Гладким збільшився, і от через що. У війську почалися хвилювання та агітація групи в 11 козаків за перехід до Чорномор'я. Почали туди тікати. Воронцов викликав цих агітаторів до Одеси, и тут козаки дали таку підписку:

„1834 года генваря 4 дня мы казаки Азовскаго войска Савелій Почаплинскій Евтухъ Харченко, Степанъ Велой, Степанъ Борознякъ, Артемій Богуненко, Степанъ Заболотній, Афанасій Коваль и Михайло Усатій, сознались предъ г. Новороссійскимъ Генераль-губернаторомъ въ томъ, что не имѣемъ больше никакого желанія переселиться въ Анапу и совершенно оставляемъ сіе намѣреніе, даемъ сію подписку, которою обязуемся не только самимъ не предпринимать къ переселенію въ Анапу какихъ-либо покушеній, но напротивъ будемъ уговаривать другихъ своихъ сотоварищей оставить отъ подобныхъ намѣреній, за симъ станемъ жить спокойно, довольствоваться назначенною намъ землею“...

Проте 10 січня Гладкий пише Воронцову, що ті, що найбільш порушували спокій війська, а саме козаки Назар Воличенко, Іван Довгий та Василь Гупул іще в листопаді 1833 р. своєю волею покинули військо та й пішли незнати куди; тепер двоє з них прибуло з Тамані по свої родини з документами Чорноморського війська. Військо Азовське ще не налагодило свого господарства, а в Маріуполі тієї зими чверть борошна коштувала 36 карб., круп 60 карб. Козаки не могли прогледуватися і тікали на багату Кубанщину.

У квітні 1834 р. Гладкий мусив виправдуватись перед вищою владою за селянина-крепака Павла Тягнирядника, що його прийнято до війська по указі 1829 р.; він втік від поміщиці, і вона знайшла його серед Запорожців.

У листі до Воронцова з 12 липня 1834 р. Гладкий виправдує непорядки у війську браком добрих старшин-офіцерів. У війську всього 6 старшин із козаків, з них лише двоє добре письменних—Дяченко та син Гладкого—Василь Гладкий²). Отаман прохав тому відрядити з армії до війська стільки-ж саме офіцерів.

Коли офіцерів прислано до козаків, Гладкий відійшов від них іще далі. Щоб хоч трохи утихомирити хвилювання, Гладкий 1835 р. подає прохання відрядити один полк від козацького війська на службу. Та Микола I не погодився,—сказав, що це „отниметь у людей въ службу назначаемыхъ еще болѣе возможность привыкнуть къ осѣдлости“. Проте Гладкий через півроку дійшов свого, і дві сотні відряджено в Анапу та в Геленджик, але це ще збільшило потяг на Кубань. Цього-ж таки року Гладкому довелося знову одбиватися від розшукувань поміщиками 6 селян утікачів серед козаків: Козаки почали ще частіше втікати. 13 вересня спіймано козака Петренка, що

¹ Ibid., 1832 р. № 5. „О водвореніи запорожскихъ казаковъ“.

² Василь Гладкий—автор біографії Осипа М. Гладкого, в „Рус. Старині“ 1881 р. Учився він 1834 р. у Катеринославі в приватнім пансіоні, але числився у війську.

втік із війська; цей козак Петренко, повернувшись до війська, виказав, що він знає ще кількох козаків, які переховуються в Ізмаїлі, а саме: Петра Щербину, Івана Сторчоуса, Івана Коломійця, Кіндрата Тимофіїва, Івана Головчука та Афанасія. „И въ Рени есть такіе, но какъ назвать, Петренко не знаетъ“¹. У списках Запорожців лише один раз ми зустрічаємо прізвище „Коломівцъ“, і, певна річ, Петренко згадує тут Ананія Івановича Коломійця, що жив на долішнім Дунаю, а в Ізмаїлі з'являвся, як з'явилися там і інші козаки, щоб продати рибу. І тут в останній раз збіглася легенда з документами. Запорожець і втікачі злилися в одну особу, в один туманний образ на Дунаю.

— „Було, колись, було,—каже легенда,—чи на Дунаю, чи на Кубані, а десь було.

Дивляться в очі з старих сторінок столітнього паперу слова, що розповідають події минулого часу, і кажуть: „справді було“.

II.

У красному письменстві задунайцям дуже мало приділено місця. 1863 р. надрукував С. Артемовський „Запорожець за Дунаєм“² той годі. Дозвіл цензури здобуто 13 грудня 1862 р. Написано й скомпоновано 1861—1862 рр. за часів існування журналу „Основи“ і перебування в Петербурзі Я. Г. Кухаренка, коли в „Основи“ 1861 р., кн. 11 та 12 надруковано його твір „Черноморський побить,—оперетта, часть первая“. Артемовський за джерела до історії запорожців за Дунаєм має тільки Скальковського „Історія Новой Сѣчи“ (2-е видання 1846 р.) та „Черноморський побить“—усні оповідання Кухаренка в петербурзькій громаді. Ці два джерела цілком і відбилися в творі. Автор у передмові висловив погляди Скальковського на козаччину—ніби Запорізька Січ виявляє собою якийсь військовий орден, „лицарство“; цей орден вартує на півдні Польщі та Росії і не більш як вартовий проти бусурманів Турків і Татар, козаки тільки й гадають, як би послужити королям та царям. Артемовський сліпо йде за Скальковським і не запитує себе, як-же погодити з такою ідеологією значення доби Січи кримської 1711—1734 і турецької 1775—1828 р.? Перехід на Дунай згадується також за Скальковським. Проте вже з 1-ої дії зміст п'єси не тримається за Скальковського, як сліпець за тин, а почувається Кухаренків вплив.

1-а дія починається жнивами хліборобів-запорожців за Дунаєм. Ці хлібороби не райя-підданці зі сторінок Скальковського, а справжні запорожці: Карась ходив у походи і тепер дійсний запорожець, і жінку має, і господу. Одарка—типова козацька жінка, не пригнічена чоловіком, рівноправна в хаті і навіть з перевагою свого авторитету. Карась лякає Одарку розлукою³) і тим, що він одружиться з Туркеними. Чорноморець Андрій, що мандрує між Січчю та Чорномор'єм—історично правдивий і життєвий тип. Оксана кохає чорноморця і збирається з ним емігрувати. Немало задунайців емігрувало з жін-

¹ Одеський Істор. Архів, Новгор. Ген.-Губ. по воен. ч. 1835 р. Справа „Объ Азовскомъ казачьемъ войскѣ“.

² „Запорожець за Дунаєм“. Оригиналная малороссійская опера въ трехъ дѣйствіяхъ съ хорами и танцами. Музыка и либретто С. Артемовскаго. IX+38 стор. СПб., 1863.

³ В запорізькім побуті розлука була звичайно легка: згода обох та щей два свідки, які заявляли священникові, що сем'я фактично розклалась. Кожний тоді мав право знову одружитися (архів Слав'янської консисторії 1782 р. № 318).

ками. Вся перша дія досить натуральна, вся цілком побудована не з типів „безженного запорожського общества“ Скальковського, а на основі оповідань Кухаренка.

2-га дія зовсім фантастична. Чомусь авторові схотілося домішати до запорізького побуту героїв Шехеразади з 1000 і одної ночі. Султан у ролі Гарун-аль-Рашида серед Запорожців потрапив до п'єси зовсім недоладно. Може автор хотів нагадати походи Запорожців на Туреччину, і він наводить спомини султана та Карася про бійки проти Арнаутів¹. Факт участі Запорожців історично правдивий, а про те султан на Запоріжжі в ролі Гарун-аль-Рашида—невидана частина запорізької побутової п'єси. Правда, що Запорожці принесли великі жертви Туреччині за часів війни. В Туреччині вони більш од часів Дніпровської Січи були в походах. Внутрішні обставини Туреччини на першу чверть XIX століття склалися дуже тяжко, але Порта і цінила послуги Запорожців на війні, не чепала державного права Запоріжжя; на Коші був тільки один турецький урядовець-драгоман, та й той не більш як перекладач із турецької мови і консул для візирівки паспортів на території Туреччини; навіть на порушення кордонних правил, аж до еміграції Січи, дивились доволі толерантно. Тому і не чути не тільки якихось султанів на Коші, а навіть ні разу не згадують документи жадного приїзду паші.

3-я дія залежала од непевних підвалин розвитку сюжету. Турецька варта приводить у кайданах Андрія та Оксану, що їх захопила була як утікачів на кордоні. Всі архівні документи свідчать про трохи не щоденні подорожі запорізьких рибалок з рибною здобиччю на пристані Галаца, Ізмаїла, Килії, Рені, Вилкова. Ніяка турецька варта їх не затримувала. Цим шляхом тікала еміграція ізза Дунаю вільно і безупинно. Кару за втечу проголошував кошовий суд. Це була остання судова інстанція для Запорожців. Цей суд за часів кошового Мороза вирік 8 присудів на смертну кару за втечу, але емігранти свідчили, що сам Мороз і милував, висловлював спочуття емігрантам, але зазначав, що краще лишитись у Туреччині, де тільки і можна обстоювати запорізький побут, запорізький одвічний лад. Коли-б Артемовський, замість недоладного султана, був-би подав він кошового Мороза та кошовий суд дідів,—значкових товаришів—він не помилився-б і в побуті, і в історичній події. Петербурзька громада співала ж Кухаренкові:

Ой Морозе, Морозеньку,
Славний козаче!
За тобою, Морозеньку,
Запорозьке військо плаче².

Артемовський зачепився за Скальковського та Шехеразаду, залишивши побутові оповідання Кухаренка і не витримав суцільности побутової запорізької поеми.

П'єса досить натурально кінчається еміграцією Андрія та Оксани, як скінчилася еміграцією і вся історія Задунайського Коша. С. Артемовський не встиг опанувати запорізьку побутову п'єсу, як Я. Г. Кухаренко, приятель Шевченка і Костомарова, що зрісши у сем'ї Запорожця і чорноморця, не тільки дивився на цей побут, але всім життям його сам переживав і кінець-кінцем був тимчасовим отаманом азовців, колишніх задунайців. Артемовський остаточно розроблює матеріяли своєї п'єси після Кухаренкової смерті (1862 р.) і замість

¹ Албанське повстання Алі-паші Янинського.

² З. Недоборовський. „Мои воспоминания“. Київ. Стар. 1893 р. т. XL, ст. 193.

його любого героя Мороза¹ захоплюється недоречним у запорозькім побуті шехеразадовським Гарун-аль-Рашидом.

Ф. Кондратович (Вовк) позачисував пісні, які пригадував для нього Коломієць. До Кондратовича ніякої літератури до історії Задунайської Січі і справді не існувало окрім народньої пісні².

Небагата історія Задунайців відбилася в пісні³. Декілька пісень співають про те як вийшли Запорожці на Дунай, і всі вони мають зв'язок з руїною Дніпрової Січі, а тому так і поширилися свого часу по всій Україні. Далеко менше записано пісень про вороття ізза Дунаю 1828 р., і навіть жодної нема про життя Запорожців на Дунаї 1775—1828 рр. 50-літня історія Задунайського Кошу не лишила народнього епосу, окрім натяку в деяких піснях про війну⁴.

За все гаразд, за все гаразд під Турчином жити,
А за одне не гаразд, що за невру служити.

Пісні, що Кондратовичеві (Вовкові) переказав Коломієць, згадують вороття ізза Дунаю останнього кошового, тугу за козацькою волею.

А нас Гладкий отаман поголив...

Зрозуміла річ, столітній Коломієць перебабував увесь великий репертуар пісні козаччини за Дунаєм. Задунайці так далеко жили, од своїх українських родичів, що Задунайська пісня і залишилася тільки на Дунаю. Нарід потроху загубив і пам'ять про задунайців, не співав і пісень про них. Ізоляція задунайського товариства не сприяла складанню пісні. Нарід не бачив півстоліття запорожців. Нові, крепацькі сумні пісні притьмарили ці спомини, поворот 1828 р. на хвилинку пригадав велику тристалитню добу козаччини, але потім знову на віки-вічні народні поети кобзарі та лірники забули співати за тихий Дунай, життя під Турком, останні дні козацької волі.

Історики звертались до цього джерела за відсутністю документів. Навіть А. О. Скальковський записував⁵:

Ой в степу, братці, дві дорожки:
одна дорожка аж до зеленого гаю;
А другая стежка, дорожка
Аж до тихого Дунаю.
Та круті бережки,
І далека Україна.

П. П. Короленко записав пісню про переселення та життя на Дунаї, яка замінила авторові брак документальних джерел⁶:

¹ Демократичний Мороз краще від інших кошових був придатний для п'єси Артемовського. Козак із Полтавщини, звичайним шляхом потрапив до Січі. Бурхливі роки 1805—1807 переживав в походах, кошовий за часів албанського походу проти Алі-паші Янинського, кошовий після нього, кидас Січ і оселяється в монастирі на Афоні. Настав критичний 1821 рік. Пропаганда Сулими та грецького патріархату (після того як Турки вбили патріарха, що до його юрисдикції належала кошова церква) захитали Задунайський Кіш. Мороз кидас ясу. З'являється на Коші. Обраний на кошового, веде Запорожців проти Греків у поході в Морей 1823 р. облові Місолунгі 1824 р. і гине в морській битві коло острова Хіоса 1825 р.

² Одночасно з Вовком 1881 р. у журналі „Русская Старина“ надруковано біографію останнього кошового Осипа Гладкого. Вовк писав „Задунайскую Сѣчу“ за кордоном і, очевидно, цього джерела не мав під руками.

³ Бібліографію пісні про Задунайців див. „Українські народні Думи“ вид. УАН. під редакцією К. Грушевської, стор. ХСІІ.

⁴ З. М. Драгоманов. „Нові українські пісні про громадські справи“ Київ, 1918, с. 27.

⁵ „Історія Нов. Сѣчи“, т. III, ст. 220.

⁶ „Азовцы“, Київ. Старина, 1891, юль, ст. 56.

Ой прийшли до Дунаю
 Та й у голос гукнули.
 Ой нап'яли паруса
 Та й за Дунай махнули.
 Прийшли до Тураса
 Тай й вклонилися низько,
 Ой дай-же нам землю
 Та й коло границі близько!

Як будете, хлопці,
 Мені вірно служити,
 То дам я вам землю
 Та по прежнему жити.
 Дарую вам землю,
 Ще й обидва лимани,
 Ловіть, хлопці, рибу
 Та справляйте жупани.

Пісня добре відповідає добі 1775—1787 рр., коли Запорозжці обсіли Дніпровий на Дністровий лиман, перекинулися („махнули“) аж за Дунай. Може і архівний документ не розповів-би за ту добу більше.

Цікавилась редакція журналу „Основа“ 1861 року піснями про перехід за Дунай. У №№ 8 і 10 вміщено дві пісні. Цікаво зауважити, що на той час (1861 року) припадає приїзд до Петербургу Якова Герасимовича Кухаренка¹. Кухаренко часто одвідував М. І. Костомарова, В. М. Білозерського, С. Артемовського. Йому громада співала пісню:

Ой Морозе-Морозеньку,
 Славний козаче...

Кухаренко в 1750-х р. (1751—1753) заступив Йосипа Гладкого на посаді отамана азовців (колишніх задунайських запорожців), коли Гладкий „одворянився“ й остаточно попусував стосунки зі старими своїми січовиками. Кухаренко тоді й був за тимчасового отамана та поліпшив стан з часів розкладу колишнього задунайського осередку. Пісня „Морозе-Морозеньку“ нагадувала отамана Задунайського Коша Семена Мороза (1823—1825 рр.), що його не то що петербурзька громада, а навіть і козаки кінця Січи ставили вище за Гладкого. Недоборовський каже, що в пісні ймення „Мороза“ заміняли іменем Кухаренка. Костомаров і далі цікавився піснями про Задунайців². Пісня дійсно була довгий час одним певним джерелом до історії задунайських запорожців. Того-ж самого часу С. Артемовський komponував свою оперу „Запорожець за Дунаєм“³. На опері відбився погляд на спадщину Запоріжжя того-ж таки Якова Кухаренка. Батько Кухаренків Герасим після руїни Дніпрові Січі прийшов на Кубань із Чепігою, що з ним зв'язаний був старою приязню. За кошового чорноморців, Бурсака, Герасим Кухаренко був його близький співробітник. 1808—1811 рр. він приймає пересельців козаків з Полтавщини, улаштовує справу емігрантів зза Дунаю (що їх захоплено 1810 р. після здачі Браїлова). Дитячі літа Якова пройшли під впливом діяльності Бурсака та Герасима Кухаренка що до концентрації спадщини Запоріжжя на Кубані, згоди з російським урядом, початку ліквідації Задунайського Коша. Студенські роки в Харкові, приятелювання з Костомаровим, а згодом і з Шевченком⁴ роблять нові течії в його світогляді. Кухаренко не виправдує Гладкого. Його ідеалом стає кошовий Мороз. Після Гладкого Кухаренко, як тимчасовий отаман азовців, на деякий час робить світлу сторінку в сумній історії Азовського війська.

До Ф. Кондратовича (Вовка), до 1883 року, писаної історії Задунайського Коша ще не надруковано. Кондратович мав за джерело свого твору тільки пісню народню та оповідання столітнього запо-

¹ Зосимь Недоборовскій. „Мои воспоминания“. „Кіевск. Старина“, 1893, т. XL, ст. 193.

² „Русская мысль“ 1880, августь.

³ „Текстъ и музыка“, С.-Петербургъ 1863.

⁴ Листи Шевченка до Кухаренка в „Основи“ 1861 р.

рожця Коломійця, що переказав свої легенди про давнє минуле, переказав після 50 літ, як скінчила свої дні остання Запорізька Січ. Розвідка Вовка була примічена читачами. Того-ж таки 1883 р. історик Дніпрової Січі А. О. Скальковський примушений був боронити свою репутацію „історика Запоріжжя“ і негайно надрукував на сторінках журналу „Кіевская Старина“ лист до нього останнього кошового, Йосипа Гладкого. Лист написано 1841 року і 42 роки він не бачив світу. Син Гладкого Василь 1881 р. надрукував у журналі „Русская Старина“ біографію свого батька. Тоді Скальковський у 3-му виданні книги „Історія Новой Сѣчи“ в III томі присвячує окремий розділ (VII) стор. 197—238, цебто 41 сторінку—історії Запорізької козаччини за часи від руїни Дніпрової Січі до вороття за Дунаю (1775 - 1828 рр.), а Задунайській Січі тільки з них 21 сторінку. Цей начерк аж до наших днів був за єдине друковане джерело історії задунайців на підставі документів. Тільки ці 21 стор. побачили світ. Єдине—тому, що архівні документи зберігалися в Одесі під доглядом Скальковського та адміністрації, і користуватись з них науковим дослідникам було фактично неможливо. Одеське „Общество Истории и Древностей“ ще за 1840 роки примічало невідповідність творів Скальковського до документальних джерел¹.

Тепер нам треба спинитись на тому питанні, як висвітлив Скальковський історію Задунайців, чому саме так висвітлив і чому ховалися од світу всі оті документи. Історія Задунайських запорожців умістилася в невеличкім розділі серед трьох томів „Історії Новой Сѣчи“ (1734—1775 рр.). 21 сторінка деє заплуталась серед тисячі сторінок иншого матеріалу. Ясно, що висвітлив її Скальковський тими самими фарбами як і всю історію Запоріжжя. Ми не можемо минути цієї риси його капітального твору, що мав велику претенсію бути трохи не за єдину книгу з історії Запоріжжя 1734—1775 рр. Скальковський з 1839 р. і навіть до смерті 1898 р., шістьдесят років тримав у себе випадково захоплений архів Коша 1730—1775 рр., посилаючись на розпорядження 1839 р., що його він одержав од генерала-губернатора гр. М. С. Воронцова на особисте користування, ніби то це був його подарунок. Одеське „Общество Истории и Древностей“ на початку 1880-х років вимагало передачі запорозького архіву для розроблення, але генерал-губернатор Рооп, хоч і не визнавав монополії Скальковського, але не згодився на це. За 2 місяці до своєї смерті, Скальковський дозволив архіварові архіву колишньої генерал-губернаторської управи і архіву градоначальника Міллерові взяти Запорізький архів і привиднати до загального архівосховища².

Історик азовців („Азовцы“ Кіев. Старина 1891 р.), чорноморців і колонізації Кубані П. П. Короленко 4 роки 1898—1902 намагався дістати дозвіл працювати над запорізьким фондом. Міллер одписував, що справи непорядковані, і половину їх Скальковський не розібрав, пересилати окремі справи одмовлено, і кінець-кінцем Короленко не одержав дозволу від градоначальника.

Монополію Скальковського підтримувала влада. Книги „Історія Новой Сѣчи“ (друге видання 1846 року) викликали критику М. І. Костомарова та В. Б. Антоновича—цього не може обминати і сам Скальковський. Він трохи згоджується з ними, де-що виправляє в III виданні книги³.

¹ Дневникъ Гр. Ив. Соколова. Сообщилъ А. И. Маркевичъ, „Записки Одес. Об-ва Истор. и Древн.“ 1906 р. т. XVI, с. 81.

² Справа архівара Міллера 1892—1902 рр. Одес. Крайов. Истор. Архів.

³ Предисловіе т. I, стор. XI (Одесса 1885).

Світогляд Скальковського, що відбився в його історії Запоріжжя, краще дасться зрозуміти з записки автора до Воронцова на початку роботи в архівах краю: „Я учился в монастирської типу Західного краю¹ і попав в таємне царство степей“². Учень єзуїтів, віленського і московського університетів, Скальковський розумів тільки польське козакофільство. Його приятелі були польський поет М. Грабовський та польський романіст Крашевський. Скальковський у віленському університеті вчився разом з Юзефом Ігнатієм Крашевським. Вплив на нього Крашевського почувався дужче ніж М. Грабовського. А свої погляди Крашевський висловив ясно в статті своїй „Сороку віку XIX“, де він глузував з „україноманії“, захоплювався Заходом і католицизмом. Крашевський 1841—1851 рр. редагує в Києві журнал „Atheneum“ і на той час випадає і поява в світ книги Скальковського „Історія Новой Сѣчи“ (I-е видання 1841, II-е вид. 1846 р.). Скальковський листувався з Крашевським і Грабовським, як близький приятель.

Скальковський далі пише, що він хоче скласти історію краю на втіху „просвіщеннаго начальства“. В одній записці 1881 р. Скальковський розповідає ось що: „В 1841 году Історію Новой Сѣчи или послѣдняго Коша Запорожскаго изданіе I-е в рукописи просматривалъ самъ князь М. С. Воронцовъ, прежде нежели поступила она в печать“³. Перша передплатила 10 примірників дружина Воронцова, народжена графіня Браницька, яка своїх польсько-магнатських поглядів не позбулася за весь довгий час служби Скальковського у Воронцова. Далі Скальковський зазначає, як I видання 1841 р. „одобрено графомъ Канкринимъ, гр. С. А. Строгановымъ, академикомъ Бутковымъ, графомъ Уваровымъ и снискало благоволенія и награды (допомогу, а згодом пенсію) императора Николая I“. Російська Академія Наук ушанувала твір почесним „отзывомъ“. Таким чином „Історія Новой Сѣчи“ пройшла крізь призму поглядів польського козакофільства, російського „просвіщеннаго начальства“, навіть найвищої влади найбільш консервативної доби за все XIX століття. Крізь такі окуляри вони і дивилися на козаччину. Скальковський намагався всю історію Запорозжів виявити, як життя ніби якогось військового ордену на зразок Тевтонського або Тамплієрів, надати козаччині якогось шляхетського нюансу. Його козаки це тільки війсьсько на кордоні Польщі та Росії, як Тевтонський орден на порозі Литви і Слов'ян, або Тамплієри на порозі мусульманського світу. Народоправство козацької громади він пристосував до статутів орденів, він не бачив народної української істоти в козацькому народі. Скальковський не зазначав, що протягом 41 року існування останнього Коша на Дніпрі (1734—1775 рр.) запорозжці воювали тільки двічі, 1734—1737 та 1769—1774 рр., цебто 10 років на 41, менш як чверть доби. А крім того і за воєнних часів ходили на зимівлю на „вольности“, а 7000 чоловіка з 15000 за 1769—1774 рр. завше йдуть на зимівлю в свої власні обійстя на Гетьманщину, Слобожанщину, Новоросійську губерню, Польщу, де вони мають сем'ї⁴. А Скальковський уявляв їх на зразок безженної громади ніби ченців або тамплієрів. Він посилався на оповідання запорозжця Коржа, а Корж розповідає: Коржів прадід, Василь, прожив на світі 85 літ, зайшов

¹ В єзуїтській колегії.

² Фамільний архів Скальковського в Одеськ. Крайов. Іст. Архіві.

³ Арх. од. ген.-губ. 1881 р. спр., № 195, т. I.

⁴ Арх. Січн 1770—1774 рр., спр. № 237.

з Полтавщини в XVII ст., дід Тарас 89 літ, батько Леонтій 115 літ, усі жили в Нових Кодаках, промишляли хліборобством, випасом худоби, рибальством, як звичайна козацька сем'я і були, як каже сам Корж,—„чистими запорожцями“¹. Скальковський і Задунайських Запорожців поділяє на козаків і райю (хлібороби і рибалки). Тимчасом усі вони були козаками, сходились на Раду до свого куреня. Дежма на курінь (десятина) не була ознакою „підданства“, а пайком здобичі на потреби самоврядування і служила для громадського постачання Коша. Державне право Запоріжжя у книзі Скальковського відбилосся в грамотах та „милостях“ вищої влади.

Так дивився він і на Задунайський Кіш.

Як утікали Запоріжці на Дунай? Скальковський не хоче взяти з запорізького архіву справу російського коменданта на Січі Норова 1776 р.², де весь процес еміграції добре освітлено, а хапається за польську непевну легенду, що розповів М. Чайковський (Садик-паша)³, ніби запорожців завів на Дунай проводир польської партії шлятич Лох (Лях) і став першим кошовим⁴. Скальковський цілком іде за байкою Чайковського; він не звернув уваги на архівні документи, ба навіть на оповідання запорожця Коржа, яким він іноді користується⁵. Заснування Кошу на Георгіївським гирлі не потверджується документами, та й взагалі цей розділ книги Скальковського справляє вражіння необізнаности автора з архівами військової частини новоросійського генерал-губернатора, де можна багато знайти документів з історії задунайців, або він минає документи з іншою метою. Кіш у Сеймени турецький уряд переводить ніби як кару за неприязнь із некрасівцями,—цього також окрім Чайковського ніщо не потверджує, а Сеймени дійсно є центром дунайської запорізької колонізації за 1775—1805 рр., яка захоплювала острови на гирлах, почасти Добруджу та південну Басарабію і куток між гирлом Прута та Дунаєм.

Еміграцію зза Дунаю Скальковський розуміє так: „Русское правительство, руководимое милосердіемъ къ несчастнымъ и преступнымъ Запорожцамъ, соглашалось охотно на возвращеніе изгнанниковъ, полагая, что такимъ образомъ Турція лишится этого храбраго

¹ „Устное повѣствованіе бывшаго запорожца Л. Коржа“, сс. 1—2.

² Арх. Зап. Січі 1776 р., справа № 323 (Од. Крайов. Істор. Арх.).

³ „Kozaszuzna“ (переклад у „Кіевс. Стар.“ 1891).

⁴ Скальковський не звернув уваги на пісню, що надрукував П. І. Зуйченко в „Кіев. Старинѣ“ 1885 р., кн. VI, ст. 363—364, де народня пісня дає нинше їмъ:

Ой на Лимані морі зашумила хвиля
Тай стали чайки поринати

Ой, попли ти, Боже, запоровцям згоду
Від москалевої неволи втікати,
Аж ось гукнув батько отаман Свердило:
Чого-ж нам, дітки, журиця?

Полетили човни, мов птахи по вітру,
Шукати козачої воли.

Здається Зуйченко записав трохи помилково це. Тут згадується Стефан Садило, козак, згодом отаман куріня Канівського. Садило ходив на Дунай в команді Сідловського та Кіндрата Гука 1771—1774 рр. Садило і рушив з запорожцями знайомим йому морським шляхом: Кізії Мис—Хаджибей—Аккерман, яким ходили Дунайці 1771 року. На Дністрі 1774 р. осіли з тієї ж команди Сідловського і Гука їх товариши. Ось в Слободзеї 1776 р. і склався вже новий Кіш. (Арх. Запорозького Коша 1771—1774 рр. справа № 261, арк. 296).

⁵ „Исторія Новой Сѣчи“, т. III (1886), сс. 202—203.

воинства и прекратятся побѣги крестьянъ изъ Малороссіи“. Міхельсоногого маніфеста Скальковський не згадує, вся подія 1807 року на Дунаї набирає вигляду патріотичної вислуги. Хому Бучинського, що за призначенням Прозоровського, замінив виборного кошового Усть-Дунайського-Буджацького, чорноморця Підлесецького, Скальковський називає, разом із Іваном Губою, кошовими, що вийшли зза Дунаю¹. Еміграція 1825 року пояснюється ніби ініціативою Ксаверія (польське ім'я, а дійсно Савелія) Чернявського. Ролі Воронцова і Тучкова не видно. Життя Коша 1825—1828 рр. Скальковський характеризує так: „1828 годъ нашель ихъ еще по неволѣ Турецкими раями. Но уже несчастные жили только одною надеждою возвращенія въ отечество“². Перехід 1828 р. кошового Осипа Гладкого автор змалював відповідно до всієї концепції свого твору: „Сей послѣдній (Осип Гладкий) спасъ войско отъ лежавшаго на немъ болѣе чѣмъ полувѣкового срама“³. Так змальовано і всю діяльність Гладкого.

Не можна і сподіватись од Скальковського іншої аналізи історичних подій. Світогляд авторів, мета написати твір на втіху „просвіщеннаго начальства“, вплив польського козакофільства і повне розуміння української історії і життя українського народу мали наслідком таку непевну, попсовану історію кінця Запорозької козаччини.

Невеличку розвідку П. П. Короленка „Азовці“⁴, два розділи (сс. 53—70), присвячено історії Задунайської Січи. Автор має дуже бідний архівний матеріал Кубанського архіву і з нього намагається всеж-таки використати дещо. Задунайського запорожця Леонтія Скика 1790 р. за часів війни захопили були чорноморці, і його оповідання, за джерелами архіву, а дозволяє авторові трохи висвітлити участь задунайських запорожців у війні 1787—1790 рр. Названо і кошового на поході 1790 р. Григора Абдула (це, здається, наказний Грицько Таран у турецькій армії Абдула-паші), зазначено кількість запорожців (4.000 чол. у турецькому війську під Ізмаїлом). Запорожці розвідковими відділами на чайках досягли Очакова і Дніпрового лиману з військовою старшиною: суддею Яковом Гончаром, писарем Іваном Іванком, хорунжим Грицьком Тараном та 40-ма запорожцями. Цікаво зауважити, що тут згадується суддя—далі в 1790 р. цієї інституції в Кошу нема. Грицько Таран із Дніпрові Січи куреня Сергіївського в одеському архіві згадується серед задунайців на початку ХІХ ст. Ось і все, що дав кубанський архів Короленкові на період 1787—1790 рр. Усе-ж таки й ця крихітка документів цінна. Далі Короленко знайшов матеріали що-до еміграції з Січи на Чорномор'я 1808 р., але вони дуже невеликі і не можуть порівнятися з одеськими.

Трохи більше спиняється Короленко на біографії Йосипа Гладкого, та на жаль за підвалини бере, очевидночки, біографію його, що написав Василь Гладкий⁵, намагаючись підкреслити послуги Гладкого Росії. Проте й тут є нові риси, як наприклад відповідь старого запорожця на запитання Миколи І: „З якої причини і через кого покинули Запорожці Росію і перейшли в Туреччину?“ — Запорожець відповівши: „через таких, як ти“⁶—описав сумну історію азовців до 1865 року. Не забув Короленко і про долю тих запорожців, що ли-

¹ „Історія Новой Сѣчи“ т. III (1886), с. 228.

² Ibid 231. ³ Ibid. 232.

⁴ „Кіевская Старина“ 1891, липень, сс. 53—74, серпень, сс. 171—194.

⁵ „Рус. Старина“ 1881 р., лютий.

⁶ Ibid, стор. 66.

шилися в Туреччині, і записав оповідання одного такого запорожця, що чув сам автор. Невелика стаття А. Савича¹ спинається тільки на особі Йосипа Гладкого. До історії Січи з неї нічим не можна скористати, окрім участі Красовського в зносінах Гладкого напередодні переходу 1828 року. Красовський—близький знайомий письменника Рудановського і počував себе земляком запорожців.

Одже ми бачимо, що всі друковані документальні матеріали щодо історії Задунайського Коша, окрім біографії Гладкого в „Рус. Старинѣ“ 1881 року, подав журнал „Кіевская Старина“. Монополія Скальковського на користування з запорізького архіву і взагалі ізоляція одеських архівів од наукової дослідчої роботи затримала студіювання повної документальної історії задунайських запорожців.

Еміграцію запорожців зза Дунаю В. Б. Антонович розглядає, як закінчення процесу 150 літньої боротьби південної козацької громади проти північного самодержавства².

Пісня, легенда і весь підсумок архівних документів приводять до одного несумнівного висновку: соціальні умови, етнічний елемент, ідеологія Запоріжжя на Україні, Дніпрі, Дунаю ставали протилежними до соціального ладу, етнічної істоти і феодальної ідеології пануючої верстви державних одиниць східньої Європи—Польщі, Росії, Туреччини. Задунайська козащина має всі ці риси. Вона дійсно закінчує великий процес боротьби козацького народу за свій соціальний ідеал, народність і державну ідеологію.

Спинимось на останнє на І. П. Котляревському та на його ставленню до Запоріжців.

1808 р. Іван Петрович Котляревський кинув військову службу, а 1809 р. видав Енеїду з IV частиною її. Потім він написав V та VI до 1819 р.

IV, V та VI частини мають на собі печатку війни, боротьби, і рижняться од I—III тугою та спочуттям долі Троянців, що блукали по світі після руїни Трої, і ось вони ті бурлаки, січовики,—як зве їх поет,—схотіли своє місто будувати (громадянське життя), приєднатися до Латина, але й він на великий жаль у спілці з грубою, ворожою силою (Турн). Поет просто дає назву їй—„панська правда“, а Троянці-січовики несуть „мужицьку правду“. Вплив подій війни 1806—1807 р., вплив кризи козащини в 1807 р. на Дунаю почувається у всіх останніх частинах (IV, V і VI) Енеїди.

Простежимо зв'язок між подіями того часу, текстом Енеїди і життям самого поета.

В IV частині Троянці (січовики) приїхали на Латинську землю, будують місто на Тибрі (Дунаю).

Ця річка Зевсом обіщана

І з берегами нам оддана (Енеїда, IV, 17).

Це немовби нагадує маніфест Міхельсона про утворення Усть-Дунайського Буджацького війська запорожців 18 лютого 1807 р.

Але-ж

Коли чого в руках не маєш,

То не хвалися, що твоє;

Що буде, ти того не знаєш,

Утрапиш може і своє (Енеїда, IV, 26).

¹ А. Савичъ. „Народные рассказы объ Осипѣ Мих. Гладкомъ“. „Кіевск. Старина“, 1889 р., лютий, 485.

² „Кіев. Старина“ 1882 р., листопад, с. 255.

Так воно і сталося. Згоду Міхельсона з Запорозжцями скасувала та ворожа сила, що в поемі зветься Турном, панською правдою. Попереду козаки, як і Троянці в поемі, дійсно погуляли. Олімп заворушився:

Еге! Юнона закричала:
Поганець як-же розібрав:

І на! через штахет к Плутону
За підписом своїм приказ,
Щоб фурію він Тезіфону
Послав к Юноні...

А далі наказ Фурії:

Зроби ти похорон з весілля
(Енеїда IV, 58—62).

І дійсно в житті запорозжців зроблено хутко „похорон з весілля“. Тепер ми кинемо на час поезію і розгорнемо сторінки столітніх архівних документів. І ось що ми там побачимо.

Улітку 1807 р. з Дунаю на Степову і аж на Дніпрянську Україну йшли чутки про утворення Січи запорозжців десь на Дунаю, в Молдавії. За маніфест Міхельсона про утворення Усть-Дунайського Запорізького війська почули селяни та міщани навіть віддалені і взяли вони те військо за нову Січ.

Треба нагадати той тяжкий час, в якому опинилось в Степовій Україні селянство, козацтво та міщанство напередодні того часу. Три десятиліття минуло після руїни Дніпрової Січи. По вільних степах розповсюдилось поміщицьке землеволодіння. Ревізії (переписи) позалисували вільних селян та колишніх козаків на запорізьких зимовниках та слободах скрізь у підданство поміщикам, що їх за Катерини II та Павла „пожаловали“ землями по Степу. Крепаків на нові оселі гнали ще з півночі.

З 1787 р. почали брати подушне з міщан та козаків, цеб то уярмили їх податками. Врожаї останніх літ скидались мало не на голоднечу. 1798 р. була влітку величезна посуха ще й після лютої зими, а 1799 р. десь виплодилась сарана та поїдала хліб аж до 1806 р. З Молдавії, зза Дністра повіяло вільним вітром—ніби Січ закладали на Дунаю. Дехто з степових крепаків повтікав за Дністер шукати оту нову Січ і нову волю. Нові пани над запорізькими „вольностями“ широкого Степу, що осіли були за Катерину та Павла, як поміщики „Новоросійського“ краю, геть перелякались, а на чолі їх князь Прозоровський, який сам заграбував „пожалованієм“ 100 тисяч десятин колишньої запорізької землі. Прозоровський у той час був за головного начальника „ополчення или міліції малоросійських губерній“, обраний на посаду від панства. Крепаки-ратники також почули соняшні вісті з Дунаю і мали вже висловити свою думку, яку вони виявили за повстання київської міліції на Дністрі в-осени 1807 р.— „не хочемо після війни повернутись у крепаки, а хочемо козаками бути, як були за діда і прадіда“.

Прозоровський довів до відома Олександра I про загрозу поміщикам з боку запорізької козащини¹. Поміщики вимагали негайно скасувати нову Січ, і 20 липня 1807 р. Олександр I пише рескрипта до головного командувача молдавською армією Міхельсона²:

¹ Архів новор. ген.-губ. що-до військової частини 1807 р. свідчить, що Рішельє, як начальник краю, не тільки не шкодив Запорозжцям, а ще й допомагав. Скарги йшли тільки од Прозоровського.

² Рескрипта цього вже надруковано в „Русск. Старині“ 1900 р. кн. III, с. 768, але не в зв'язку з іншими документами.

„По разнесимся въ Новороссійскомъ краѣ слухамъ объ учрежденіи на Дунаѣ Запорожской Сѣчи, возникли между крестьянами разныя безпокойства, непокорность и бѣгство въ Молдавію. Цѣлыя селенія оставляють мѣста ихъ жительства и вооруженною рукою, противясь дѣйствию земской полиціи, прорываются за-границу.

Узнавъ о беспорядкахъ сихъ изъ донесеній мѣстныхъ начальствъ¹ и находя, что учрежденіе сіе произведеть въ пограничныхъ губерніяхъ между крестьянами вредныя послѣдствія, поручаю вамъ заведеніе на Дунаю Сѣчи остановить и все, что доселѣ было по сему предмету сдѣлано, отгѣнать, давъ знать отъ себя пограничнымъ нашимъ начальствамъ, что учрежденія такового нинѣ въ Молдавію не существуетъ и принявъ вмѣстѣ съ тѣмъ строгіе мѣры, дабы какъ прежніе бѣглецы изъ Россіи въ Молдавію были отыскиваемы и высылаемы, такъ и вновь бѣгущіе были выдаваемы и къ поселенію тамъ никакъ не допускались“.

Цікаво, як поставився Міхельсон до виконання цього рескрипту. Міхельсон одержав його на початку серпня. Тоді Іван Петрович Котляревський і має доручення Міхельсона оглянути ті оселі, що Ногайці покинули (Ногайці повтікали за війни до Туреччини), щоб осадити по них запорожців Усть-Дунайського війська. Скальковський на підставі загубленого вже в архіві документу визначає тоді Котляревського, як ад'ютанта Міхельсонова². Це помилково, бо Котляревський був ад'ютантом Мевндорфа. Архів Рішельє подає відомості чому сталося так³. В серпні Міхельсон був дуже хворий, і Мевндорф фактично керував армією, і козацьку справу вирішував цілком він. І ось тут і ясно, що Котляревський через Мевндорфа мав великий вплив як на затримання виконання рескрипту, так і на розпорядження оселити Усть-Дунайських запорожців тутечки на Дунаю по землях ногайських Татар на правах колоністів. В-осени 1807 року Котляревський і мандрує по Буджаку, між Рені та Бендерами, розшукуючи місця для оселі по ногайських селах. За осінь умер Міхельсон, так і не видавши наказу про скасування Усть-Дунайського Буджацького війська. Чи він гадав ще оборонити його існування, чи чекав доповіді Котляревського про оселі, чи був такий хворий, що не зрозумів наказу, напевне сказати неможна. Мевндорф також незабаром помер. На чолі молдавської армії став князь Прозоровський і зараз таки дав наказу скасувати військо та ще й заарештувати старшин та козаків у Килії та вирядити їх в Акерман⁴, а генералу Нориці доручив зробити розшук утікачів-крепаків і салдат серед запорожців. За листуванням Ланжерона до Рішельє, заарештування було зроблено тимчасово з приводу деяких грабунків запорожців у Килії⁵. В Енеїді поет говорить:

Троянство, знаєш все голодне

І чепухи нагородили,

Що пан Еней не був і рад. (Енеїда, IV, 28—32).

У V частині поет малює Троянців в скрутнім стані на Тибрі:

Еней в біді як птичка в клітці,
Заплутався, мов рибка в сітці,—
Терявся в думках молодець...

К Олімпським руки простягав,
Надеждою хоть підкрилявся,
Но переміни він боявся.
І дух його ізнемогав.

¹ Архів Рішельє за 1807 р. не свідчить про такий стан, і Рішельє тільки після повстання київської міліції писав Прозоровському, що втікачів уже-ж таки багато йде за Дністер.

² А. А. Скальковській, „Ногайські Татари“, с. 46, примітка.

³ Архів ген-губ. що-до військової частини 1807 р. Справа 4: „О поселеніи Усть-Дунайского Буджацкаго войска“, с. 47, прохання кошового Бучинського.

⁴ Ibid., прохання кошового Бучинського до Рішельє.

⁵ Ibid., лист Ланжерона до Рішельє.

Еней і дід очеретяний V частини нагадує зустріч Котляревського на Дунаю з запорізькими дідами з Січи. Дід очеретяний (Дунай)¹— каже в поемі:

Тобі я вірно помагаю. (Енеїда, V, 6—8)

Козаччина прагнула на Дунаю будувати своє життя—з одного боку з півночі оселились козаки з колишнього Усть-Дунайського Буджацького війська, з другого на Туреччині утворилась Січ (остання Задунайська Січ). Так воно і було, коли поет писав у другім десятилітті XIX віку V і VI частини.

А в IV частині поет уже висловився цілком—він виявив дві правди: одна мужича, друга панська.

Мужича правда єсть колюча,
А панська на всі боки гнуча. (Енеїда, VI, 97).

Троя—Січ. Для всіх Троянців Еней—козак—

...для нас здається він святим

А чому саме поет каже:

Він батька спас в злу саме пору,
На плечах зніс на Іду гору.

Коли поет кінчає свою поему, ще не скінчили своє життя на Дунаю останні запорожці. Перемога над Турном у поемі, перемога мужичої правди над панською ясно виявляє і тут дві сили: Еней—козак з одного боку, а з другого—Турн—Нечеса князь (Потьомкін, поміщик, що захопив запорізькі землі), (Енеїда, VI, 155). Енея, що носить козаку правду, поет зве безсмертним:

Безсмертного-ж хто ма убити,
Або хто може рану дати? (Енеїда VI, 160).

Безсмертний і здобуде перемогу. Олімпійці згоджуються на таку, перемогу козака Енея:

Нехай Еней сідла Рутульця,
Нехай спиха Латина з стугльця,
Нехай поселить тут свій рід,—

Но тільки щоб Латинське плем'я
Удержало на вічне врем'я
Імення, мову, віру, вид. (Енеїда VI, 161).

Коли Котляревський писав ці слова (1808—1819 р.), Еней-козак і справді теряв імення, мову, віру, вид—тому якась туга бренть на сторінках IV, V і VI частини Енеїди.

Але твір поета (Енеїда) був початком і відродженням культурного—мови, імення, а далі і колючої мужичої (козачої) правди, за яку висловився він рішуче.

Додаток 1.

Хронологія кошових Задунайського Коша.

Гладкий каже, що списків у Задунайському Коші взагалі не велося². Архіву не було. Сам він називає кошових з пам'яті (вже 1841 р.) і послідовність його списка не потверджують наші архівні документи. Коломієць згадує іншу послідовність і навіть інші імена. Ф. Кондратович (Вовк) зазначає³, що він згадує разом і наказних

¹ Дунайські очерети, що з них виїхали на човнах діди-запорожці для розмови з Котляревським (див. Стеблян-Каменського).

² Київ. Старина 1883, IV, 902.

³ Ibid., I, II, IV.

кошових воєнного часу, окрім того Коломієць називає декого з назви куренів: Самійло Калниболоцький, Василь Незамаєвський. Напі документи установили небагато певних дат і імен: Бахмуцький (Бахмат), Калниболоцький (Михайло Поморчак), Іван Таран, Михайло Губа, Семен Мороз, Никифор Білуга, Василь Черніга (Головатий¹, він-таки Незамаєвський) і Осип Гладкий.

Коли ми хронологічно їх будемо ставити в списку, список приблизно складається такий:

1. Грицько Бахмуцький (Бахмат), козак Дніпрової Січі, куреня Пашківського. Обраний на низу Дніпра восени 1775 р.
2. Іван Лях, згадує його М. Чайківський, як першого кошового². Коломієць натякає на початок ХІХ століття, це ближче до правди. Натяк М. Чайківського на поділ на партії, коли Лях став за кошового, нагадує дату 1785 року.
3. Грицько Таран, 1790 р.³
4. Хведір Дід (Рагозяний Дід Коломійця) Дніпрової Січі куреня Кисляківського. Коло початку ХІХ ст.
5. Михайло Поморчак (Калниболоцький) дійсний керманч Дунайського бунту 1773 р., курінний отаман Калниболоцький. Кошовим після з'єднання Запорозжців з Дніпрового низу, Дністрянських і Дунайських, після виходу частини до Банату. Дата вірніша 1787 р., коли Кіш із Слободзеї перейшов у Сеймени. Він же був 1805 року.
6. Самійло, куреня Калниболоцького (Коломієць його називає Самійло Калниболоцький) 1811—1812 рр.
7. Семен Мороз (перше отаманування) припадає на 1813—1815 рр.
8. Василь Смик 1815 р.
9. Кіндрат Рясний 1816 р.
10. Іван Таран 1817 р. (з 1 жовтня підписує пашпорти).
11. Михайло Губа 1818 р. (з 1 жовтня підписує пашпорти).
12. Василь Литвин 1820 р.
13. Никифор Білуга 1821 р. (брав участь у поході проти Греків у Молдавії й Валахії, в битві коло Скулян, згадується в листуванні російського консула в Ясах⁴).
14. Грицько Губа (Коломієць називає його Грицьком Головатим) 1822 р.⁵.
15. Семен Мороз 1823 р.—участь у війні в Мореві в турецькій армії, 1824 р. в облозі Мисолунги, 1825 р. в морській баталії коло острова Хіоса, де він загинув.
16. Ігнат Стеблівський 1824 р. (напевне наказний за відсутністю в поході Мороза).
17. Михайло Губа (вдруге після 1818 р.) 1825 р..
18. Андрій Стрільцов 1825 р., здається наказний, тому що відомості Ліпранді 1826 р. свідчать про похід Запорозжців „за Варну“, коли Мих. Губа заступив Мороза.
19. Василь Черніга (Вас. Головатий з відомостів Ліпранді, Вас. Незамаєвський з оповідання Коломійця) з 1 жовтня 1826 р.
20. Осип Гладкий (з 1 січня 1827 р., коли Черніга odmовивсь).

¹ Ліпранді. „Нѣкоторые свѣдѣнія о лѣвомъ берегу Дуная 1826 г.“.

² Записки, „Кіев. Стар. 1891“.

³ П. Короленко, Азовці, Кіев. Стар. 1891. Таран мабуть наказний в Браїлові, коли кошовий Бахмат був у Вабадаї та на низу Дунаю.

⁴ Ф. Кондратович подає згадку, що Білуга був наказний кошовий.

⁵ Деякі свідчення емігрантів згадують Мороза кошовим за всі часи грецької війни 1821—1825 рр., а Білуга і Гр. Губа є тоді тільки наказним „кошовим“.

Додаток 2.

Біографічні дані про кошового Рясного.

Архів Запорозького Коша 1766—1767 р. (справа № 187) подає цікавий біографічний матеріал. Рясного звали Кіндрат Ігнатович. Іншого в списках не було. 1765 р. курінний куріня Коренівського Рясний з козаком Хомою Кущем робить наїзд на ногайців за Дніпром на Кримському шляху і захоплює 15 коней. Ці кони купують російські офіцери Богородичанського ретраншементу. Генерал фон-Штофельн вимагає од Коша притягнути Рясного та Куща до російського військового суду. На цей суд з боку Коша іде депутатом старшина Стефан Биковський. Виявлено, що офіцери звернулись до Рясного сами з вимогами організувати цей наїзд. Суд виправдує Рясного і Куща. З протоколу суда бачимо: Рясний є з козаків, народився в Сумському полкові 1736 року. До Січи зайшов з чумаками, 2 роки служив на зимовнику Коренівського козака Борща „без найму“, два роки теж в Коренівського козака Соломки і потім знову в Борща чотири роки, а потім сам собі збудував зимовник і хазяйнував. Далі (справа № 261) ми бачимо, що ці всі приятелі беруть участь в Дунайській експедиції 1771—1774 р. в команді Сідловського. Биковський 1772 р. туди був призначений за військового старшину („Науковий збірник за рік 1927, стаття „Запорозькі бунти Дунайців“ 1771—1774 рр. ст. 71). Хома Кущ 1771 р. був тут вбитий на війні на Дунаї турками (справа № 261 арк. 145). Іван Борщ згадується в Дунайцях (тільки Левушківського куріня). З прізвиськом Рясний в списках Дунайців був ще Грицько Рясний Рогівського куріня, але нічого примітного про нього кошовий архів не каже. Коли Рясний жив молодиком у Борща, ходив „на рибалки“ з ним аж на Лиман-море (Дніпро-Бугський лиман), а коли жив у Соломки ходив з Соломкою в кримський степ на звіринні лови. Знайомі були йому і (нікуди правди діти) наїзди на ногайців для здобичи коней. Відбував службу в Коренівському курені і займався, як каже сам в суді, тими-ж промыслами з свого зимовнику—„хазяйнував сам собі“.

Столітний Коломієць згадує Рясного, як давнього кошового. Напевне Рясний був кошовим наприкінці 1790-х років, коли сам Коломієць добре згадував прізвіща кошових, тільки плував почасти імена їх, як і Рясного Кондратович записав Олексю (Олекси Рясного не було серед запорожців).